

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДОНЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ВАСИЛЯ СТУСА

ЗОЗУЛЯ ЄЛИЗАВЕТА КОСТЯНТИНІВНА

Допускається до захисту:
в.о. завідувача кафедри
історії України
та спеціальних галузей
історичної науки,
д.і.н., професор Темірова Н.Р.

« ____ » _____ 2021 р.

**ДИТЯЧА БЕЗПРИТУЛЬНІСТЬ І БЕЗДОГЛЯДНІСТЬ НА ПОДІЛЛІ
У 20-Х – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ 30-Х РР. ХХ СТ.**

Спеціальність 032. Історія та археологія

Магістерська робота

Науковий керівник:
Пятницькова І.В., доцент кафедри
історії України та спеціальних галузей
історичної науки, к.і.н.

Оцінка: ____ / ____ / ____

Голова ЕК:

Галайко Б. М., к.і.н., начальник
Центрального міжрегіонального відділу
Управління забезпечення реалізації
політики національної пам'яті в регіонах

Зозуля Є.К. Дитяча безпритульність і бездоглядність на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. Спеціальність 032 «Історія та археологія», ОП «Публічна історія». ДонНУ імені Василя Стуса, Вінниця, 2021.

У роботі вивчено явище дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст., форми її подолання. Висвітлено дослідження та погляди радянських, сучасних українських і зарубіжних дослідників історії дитячої безпритульності та бездоглядності.

Дослідження базується на принципах історизму і наукової об'єктивності, застосуванні проблемно-хронологічного, порівняльно-історичного методів.

Ключові слова: дитяча безпритульність, бездоглядність, подолання безпритульності, дитячий будинок, Поділля, трудові колонії, соціалізація, періодична преса.

95 с., дод. 2. Бібліограф.: 132 найм.

Zozulya Y.K. Child homelessness and neglect in Podillia in the 20's - first half of the 30's of the 20th century. Specialty 032 «History and Archeology», EP «Public history». Vasyl' Stus DonNU, Vinnytsia, 2021.

In the work was studied the phenomenon of child homelessness and neglect in Podillia in the 20s - first half of the 30s of the the 20th century and the forms of its overcoming are comprehensively analyzed. Research and views of Soviet, modern Ukrainian and foreign researchers of the history of child homelessness and neglect are highlighted.

The study is based on the principles of historicism and scientific objectivity, applied problem-chronological, comparative-historical methods

Key words: orphanage, overcoming homelessness, orphanage, Podillya, labor colonies, socialization, periodicals.

95 p., add. 2 Bibliography: 132 items.

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	10
1.1. Стан наукової розробки проблеми	10
1.2. Характеристика джерел	17
1.3. Методологічні засади дослідження	22
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ДІТЕЙ	26
2.1. Причини та прояви дитячої безпритульності та бездоглядності	26
2.2. Механізми подолання безпритульності.....	35
2.3 Освітньо-виховні заклади для безпритульних і бездоглядних дітей на Поділлі.....	46
РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ПОДІЛЛЯ	52
3.1. Особливості навчально-виховного процесу в інтернатних закладах.....	52
3.2. Побутові умови вихованців дитячих будинків.....	62
3.3. Висвітлення проблем безпритульності та бездоглядності дітей на сторінках періодичних видань Поділля	71
ВИСНОВКИ	77
СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	81
ДОДАТКИ	92

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АРА – Американська адміністрація допомоги (American Relief Administration)

ВКП (б) – Всесоюзна комуністична партія (більшовиків)

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ВЦРПС – Всесоюзна центральна рада професійних спілок

«ДД» – «Друзі дітей»

ДПУ – Державне політичне управління

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО – Народний комісаріат освіти

НКОЗ – Народний комісаріат охорони здоров'я

НКСЗ – Народний комісаріат соціального забезпечення

Охматдит – Відділ охорони здоров'я матерів та дітей

РЗД – Рада захисту дітей

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РСІ – Робітничо-селянська інспекція

ЦК ВЛКСМ – Центральний комітет Всесоюзного Ленінського комуністичного союзу молоді

ЦРЗД – Центральна Рада захисту дітей

ЦКДД – Центральна комісія допомоги дітям при ВУЦВК

ЦКНС – Центральний комітет незаможних селян

ЦККСМУ – Центральний комітет комуністичного союзу молоді України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності на жаль залишається актуальною для сучасного суспільства. Війна, соціальні і політичні зміни, не стабільне матеріальне становище українців, безробіття, трудова еміграція безпосередньо впливають на зростання кількості бездоглядних та безпритульних дітей, які з тих чи інших причин втратили зв'язок з рідними та близькими.

1 січня 2006 р. вступив у дію Закон України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей». У ньому дається визначення «безпритульних дітей». За положеннями цього закону безпритульними дітьми є дітей, які залишили родину чи дитячі установи, де вони виховувалися, не мають постійного місця проживання.

У сучасному законодавстві України відсутнє визначення поняття «бездоглядні діти». Тому в роботі використовується тлумачення цієї дефініції, яке наводиться в науковій літературі. Одним із найбільш вдалих трактувань цього поняття є визначення, сформульоване дослідницею І. Горобець, а саме: «бездоглядні діти – це діти, які мають сім'ю та визначене місце проживання, однак не забезпечені сприятливими умовами для духовного чи фізичного розвитку» [59, с. 6].

Про актуальність проблеми безпритульності та бездоглядності дітей для сучасного українського суспільства свідчать статистичні дані. Так, за статистичним збірником Державної служби статистики України на кінець 2017 р. – початок 2018 р. в нашій державі проживало 70 тис. дітей, котрі потребували державної соціальної допомоги. З огляду на це, важлив є вивчення та дослідження шляху розвитку методів подолання безпритульності та соціальної недбалості. Аналіз досвіду подолання безпритульності у визначений період допоможе уникнути помилок у розв'язанні цієї проблеми на сучасному етапі.

Актуальність обраної теми дослідження обґрунтовується й тим, що вона розкриває один з найменш вивчених аспектів життя мешканців Поділля 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст. Тривалий час ця проблематика не була предметом наукових досліджень. Це обумовлює її важливість у процесі відтворення всієї повноти подій досліджуваного періоду.

Об’єктом дослідження виступає дитяча безпритульність та бездоглядність на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст.

Предметом дослідження є рівень безпритульності та бездоглядності дітей у 20 – у першій половині 30-х рр. XX ст. на Поділлі; ситема заходів державних установ та громадських об’єднань, спрямованих на їх подолання; мережа виховних закладів безпритульних та бездоглядних дітей у досліджуваному регіоні; особливості навчально-виховного процесу, умови життя вихованців дитбудинків та трудових колоній; регіональні особливості подолання безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20 – першій половині 30-х рр. XX ст.; висвітлення проблеми безпритульності та бездоглядності дітей у досліджуваному регіоні на шпальтах періодичних видань.

Мета дослідження полягає в аналізі проблеми безпритульності та бездоглядності дітей у 20 – першій половині 30-х рр. XX ст. на Поділлі.

Відповідно до поставленої мети, були сформовані наступні завдання:

- виявити та проаналізувати існуючу наукову літературу та джерела з теми магістерської роботи;
- охарактеризувати політику радянської влади щодо безпритульних та бездоглядних дітей;
- визначити напрями діяльності місцевої влади у подоланні високого рівня бездоглядності та безпритульності дітей;
- висвітлити участь громадських організацій регіону в профілактиці дитячої безпритульності та бездоглядності;
- охарактеризувати навчально-виховний процес у дитячих будинках та трудових колоніях;

- розкрити особливості повсякденного життя безпритульних і бездоглядних дітей у виховних закладах інтернатного типу в 1920 -х – першій половині 1930-х рр.;
- проаналізувати висвітлення досліджуваної проблеми у періодичних виданнях 1920 -х – першій половині 1930-х рр.

Хронологічні межі дослідження обумовлені його тематичною спрямованістю та охоплюють період 1920-х – першої половини 1930-х рр., де нижня межа 1921 р. пов'язана з остаточним утвердженням радянської влади в Україні, запровадженням НЕПу; верхня – середина 1930-х р., визначена зміною державної політики у цій сфері. Головним органом боротьби з дитячою безпритульністю стали органи НКВС. 7 червня 1935 р., нарком внутрішніх справ СРСР Г. Ягода видав наказ щодо ліквідації безпритульності та бездоглядності. В структурі адміністративно-господарського управління НКВС СРСР створювався Відділ трудових колоній для неповнолітніх, який мав займатися організацією трудових колоній та приймальників-розподільників для неповнолітніх, очолювати шкільну, виробничу та навчально-виховну роботу. У результаті діяльності органів НКВС СРСР безпритульність як масове соціальне явище майже зовсім зникло.

Територіальні межі дослідження охоплюють історико-етнографічний регіон Поділля, який відповідає території сучасних Вінницької, частин Хмельницької, Тернопільської, Одеської, невеликих прилеглих територій Житомирської, Черкаської, Кіровоградської та Київської областей. У адміністративно-територіальному відношенні на початку досліджуваного періоду регіон відповідав Подільській губернії. Вона включала сучасні території Хмельницької, Вінницької, частково Одеської, Кіровоградської, Миколаївської областей та Молдови. Центром її до 1914 р. було м. Кам'янець-Подільський, після – м. Вінниця. У результаті адміністративно-територіальних реформ губернія у 1925 р. була поділена на округи, а в 1930 – райони [1, с.53-55]. У 1932 р. була утворена Вінницька область, до її складу увійшло 69

районів сучасних Хмельницької, Вінницької та частини Житомирської областей, що мають свою історичну специфіку.

В окремих сюжетах робота виходить за межі означеного регіону та стосується подій, що були характерними для Радянської України та Радянського Союзу загалом.

Наукова новизна магістерської роботи пов'язана з тим, що у ній здійснена спроба системного аналізу проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. Досліджено основні методи подолання цієї проблеми на регіональному рівні, охарактеризовано процес формування мережі дитячих будинків та трудових колоній. Введено до наукового обігу раніше неактуалізовані джерела із фондів Державного архіву Вінницької області, регіональних періодичних видань розглянутого періоду.

Науково-практична значимість дослідження полягає у тому, що його висновки, теоритичний матеріал можна використовувати у навчальному процесі. Зокрема, вони стануть корисними для дисциплін з історії України, Радянського Союзу, соціальної історії. Поданий у магістрерській роботі матеріал може бути корисним у науковій роботі над означеною проблемою, як на регіональному, так і на загальнодержавному рівні.

Результати та висновки дослідження, отримані в ході роботи, можуть бути використані також соціальними службами, громадськими організаціями для комплексного вивчення особливостей становлення та розвитку соціального захисту бездоглядних та безпритульних дітей.

Апробація результатів дослідження. Основні положення наукового дослідження було апробовано на Всеукраїнській науковій інтернет-конференції до 100-річчя Української революції, 80-річчя ДонНУ імені Василя Стуса та історичного факультету «Травневі студії: історія, політологія та міжнародні відносини» (30 травня 2017 р.). За результатами роботи конференції було опубліковано статтю «Діяльність дитячих будинків для безпритульних на Поділлі на початку 1920-х років». У «Віснику студентського

наукового товариства Донецького національного університету імені Василя Стуса» (Том 1, № 10, 2018) була опублікована стаття «Висвітлення проблем безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі на сторінках періодичних видань (1920-ті – початок 1930-х років)». Було взято участь у III Міжнародній науковій конференції студентів та молодих вчених «Травневі студії 2021: історія, міжнародні відносини, філософія» (23 квітня 2021 р.). За результатами роботи конференції був виданий збірник матеріалів до якого увійшли тези «Дитяча періодична преса УСРР 20–30-х років XX ст. у системі радянської пропаганди».

Структура магістерської роботи побудована у відповідності до мети та завдань дослідження. Вона побудована за хронологічно-проблемним принципом. Робота складається зі вступу, трьох розділів, які в свою чергу поділені на дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (132 найменування) та додатків. Обсяг основного тексту магістерської роботи 80 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми.

Проблема дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. ХХ ст. не була комплексно досліджена в історіографії. Водночас, вивчення окремих її аспектів розпочалося ще з 1920-х рр. Інтерес до означеної проблеми в різний час виявляли фахівці в області історії, педагогіки, соціології, юриспруденції та медицини.

Детальний аналіз історіографії теми, що досліджується, дозволяє виділити певні групи наукових праць. Зокрема, праці радянських дослідників; сучасних українських науковців; представників української діаспори та зарубіжних вчених.

До першої групи можна віднести праці лікаря, письменника Л.Василевського, радянського вченого-правознавця П.Люблінського, які з'явилися у першій половині 1920-х рр. У своїх наукових працях вони намагалися сформулювати дефініцію «безпритульність».

П.Люблінський виділяв різні види безпритульності залежно від чинників, що породжують її: безпритульність-сирітство; безпритульність-потреба, яка могла проявлятися і в сімейному колі і при вступі підлітка в самостійне життя; безпритульність-занедбаність, коли дитина жила в сім'ї, але знаходилась без нагляду і піклування; безпритульність-беззахисність в тому випадку, коли дорослі ставилися до дитини жорстоко, використовували її у своїх інтересах [64].

Л.Василевський у своїй праці «Голгофа дитини» не поділяв безпритульність на різні види, а визнавав її як суму несприятливих для розвитку дитини умов. Для нього безпритульний – це не тільки сирота, він

включав в поняття безпритульності цілий ряд ознак: недолік виховання, матеріальна скрута, прояв морально-небезпечного стану дитини [18].

Питання сирітства, безпритульності та злочинності неповнолітніх активно обговорювалися науковцями (переважно юристами та кримінологами), що працювали безпосередньо у 1920-ті рр.: М. Гернетом [31], Н. Гришаковим [39], Е.Немировським [74] та іншими.

У 1925 р. з'явилася праця перекладачки, авторки брошур Маро (М. Левітіної) «Безпритульники. Соціологія. Побут. Практика роботи» [67]. Дослідниця зробила великий внесок у вивчення повсякденного життя безпритульних та бездоглядних дітей. Вона описала місця де собі знаходили притулок такі діти, це наприклад були вокзальні катакомби. Жебракування, проституція, правопорушення, «пісенна творчість» неповнолітніх, відношення до дитячих установ та багато інших аспектів можна проаналізувати за матеріалами цієї роботи.

Важливим науковим доробком даного періоду є також праці Л. Глатман «Піонери та безпритульні» та «Піонер – на боротьбу з безпритульністю» [32]. Авторка популярних радянських брошур у своїх працях проаналізувала причини виникнення дитячої безпритульності, повсякденне життя та методи боротьби з цим явищем. Авторка вважала, що участь дітей у піонерських організаціях була дієвою профілактикою безпритульності.

Дослідження 1920–1930-х рр. мають велику цінність та високу інформативність, адже їх підготовлено сучасниками тих подій та учасниками подолання соціальних аномалій у середовищі дітей.

З другої половини 1930-х рр., коли радянською владою було офіційно визнано факт ліквідації дитячої безпритульності, а сама проблема визначена як «табу», різко зменшилася кількість праць з означеної проблеми. Історіографія представлена лише статтю Я.Чаплигіна та невеликою за обсягом (26 сторінок) працею С.Ейсмана.

Відновлення інтересу до проблеми дитячої безпритульності спостерігається в історіографії від початку 1950-х рр. Так, П.Середа та С.Чех

проаналізували педагогічні форми роботи з безпритульними дітьми в перші роки радянської влади на матеріалах РРФСР та СРСР. У цей же період С.Коваленко підготувала перше дисертаційне дослідження на архівних матеріалах, що висвітлювало діяльність структур соціального захисту та реабілітації дітей у 1920-х рр. в УСРР. Особливу увагу дослідниця присвятила вивченню методів виховної роботи в дитячих будинках у контексті історичного досвіду боротьби з дитячою безпритульністю [86].

У 70-80-х рр. ХХ ст. до історії подолання безпритульності у своїх роботах зверталися М.Черняк, В. Рудкіна, А.Хмирьова, А.Гусак, В.Чуба. У цих дослідженнях було наведено статистичний матеріал, проаналізовано форми та методи боротьби державних та громадських організацій з соціальним явищем безпритульності та бездоглядності дітей, висвітлено формування законодавчої бази соціально-правової охорони дитинства. Однак, усі ці праці піддані тиску ідеологічних догм, і проблеми дитячої безпритульності висвітлюються в них переважно з позиції офіційного радянського дискурсу [14].

Поява перших критичних праць пов'язана із «перебудовою». У цей час з'явилися дослідження українських істориків С. Кульчицького і Є. Шаталіної, О. Мовчан. Їхні роботи стали наступним кроком у вивченні причин виникнення дитячої безпритульності і бездоглядності. У документальній розвідці про становище дітей в Україні у 1931–1933 рр. С. Кульчицький та Є. Шаталіна влучно відзначили, що авантюризм сталінської політики «стрибка», фактично, прирікав дітей на напівголодне існування та страшну смерть від голоду [50].

Після проголошення незалежності України, у дослідників з'явилися нові можливості для продовження вивчення даної проблеми. Почали відкриватися раніше недоступні архівні документи, в наукових обіг почали вводити матеріали особового походження, періодичну пресу та ін. Тому цей період становить важливе значення для продовження вивчення проблеми безпритульності та бездоглядності дітей.

На сучасному етапі історію подолання дитячої безпритульності та бездоглядності у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст. в українській історіографії досліджують І.І.Діптан [42], Ю.Р.Остроушко, І.І.Мартинчук [85], О.А. Тупальська, О.М. Сапицька [114]. Формування мережі дитячих будинків в Україні досліджуваного періоду, їх організаційно-педагогічні засади діяльності вивчала Л.О.Гребінь [37].

Однак всі ці дослідження базуються на матеріалах загальносоюзного, або республіканського масштабу. У них майже відсутня інформація, що стосується проблем безпритульності на регіональних рівнях.

На прикладі Півдня України проблему безпритульності дітей у 1920- х рр. досліджував Т.Б. Букреєв [10]. Науковець зосередився не лише на інтепретації досвіду подолання дитячої безпритульності та бездоглядності в регіоні в умовах формування радянського тоталітарного режиму. Він багато уваги приділив дослідженню повсякденності та соціалізації безпритульних дітей в інтернатних закладах, створенню та функціонуванню громадських осередків допомоги дітям.

Одним із перших до проблеми безпритульності та бездоглядності дітей безпосередньо на території Поділля в 20-х рр. XX ст. звернувся П. Григорчук. Історик одним із перших почав досліджувати форми та методи боротьби місцевої влади з дитячою безпритульністю в регіоні.

Дослідниця Н. Кузьмінець в одній із своїх праць, приділила увагу заходам органів радянської влади та діяльності громадських організацій, які займалися допомогою дітям безпосередньо на Поділлі з організації материнства і дитинства та функціонування мережі охматдиту в 20-х рр. Історикиня проаналізувала роботу та функціонування секцій охорони материнства та дитинства, що займалися просвітницькою роботою та забезпечували матерів речами вжитку та догляду за дітьми [62].

В.Єрмакова дослідила заходи державних органів радянської влади щодо організації подолання дитячої безпритульності. Звернула увагу на ряд недоліків, які існували, а саме на відсутність належних фінансових

можливостей для практичної діяльності. Дослідниця також простежила роботу міжнародних організацій АРА та «Джойт», одним із напрямів діяльності яких була допомога дітям [45].

До третьої групи історіографії з даної проблематики належать дослідження представників української діаспори. Особливий інтерес викликають праці представників націонал-демократичного напрямку педагогічної думки Г. Ващенка та С. Сірополка. Вони з критичних позицій висвітлювали причини і джерела дитячої безпритульності, звинувачуючи саме радянський уряд у їх масовості [85].

Становище дітей у голодні 1921–1923 рр. було відтворене у праці історика з канадської діаспори Р. Сербина «Голод 1921–1923 років та українська преса в Канаді». На основі аналізу інформації канадських газет, автор відтворив жахливі картини голоду на Півдні України, у тому числі і тяжку долю дітей під час цих подій. Зусиллями Р. Сербина у 2009 р. побачила світ публікація 28 мовами статті Р. Лемкіна «Радянський геноцид в Україні», де автор визнає Голодомор і депортації головними причинами масовості явища безпритульності дітей у 1930-ті рр. [13].

Велике значення для дослідження даної проблеми мають праці зарубіжних науковців. На Заході ряд дослідників займалися дослідженням соціально-політичних та економічних процесів СРСР 1920–1930-х рр. Здебільшого їхні дослідження фокусуються на темі голоду 1921–1923 рр., Голодомору, Великого терору. Проте варто зазначити, що науковці акцентують увагу на проблематиці дитячої безпритульності та бездоглядності. Вони періодично згадують про неї як про невіддільну частину повсякденного життя СРСР у період формування тоталітарного режиму. Значна частина праць, присвячених даній проблемі, досліджується у загальносоюзному масштабі та виконані на матеріалах Росії. Наукових досліджень на основі українського матеріалу значно менше [15].

Важливою є праця професора історії А. Болла «Тепер моя душа загартована: Покинуті діти в радянській Росії, 1918–1930» [131], присвячена

проблемі безпритульності в СРСР. Історик спеціалізувався на вивченні історії Радянського Союзу та історії Росії, тому при написанні своєї наукової роботи він використовував не тільки західні джерела, а й матеріали російських архівів. Він зосередив своє дослідження на причинах виникнення дитячої безпритульності та повсякденності цих дітей.

Проблематикою повсякденності та аналізом життя радянських сімей займалась також американська історикиня, советологиня Ш. Фіцпатрик. У своїй праці вона проаналізувала життя пересічних «маленьких громадян», пов'язане з важкими матеріальними та побутовими умовами. Ш. Фіцпатрик вважає, що саме політика СРСР безпосередньо вплинула на появу безпритульних та бездоглядних дітей та на динаміку їхнього збільшення.

Американський історик, який спеціалізувався на історії Радянського Союзу Г. Фішер сконцентрував увагу на дослідженні історії допомоги міжнародних організацій дітям в Україні та Росії в голодні роки [132].

Одним із провідних зарубіжних дослідників педагогічної діяльності А.Макаренка, є німецький науковець Г. Хілліг [117]. Він зробив визначний внесок у дослідження ролі трудових колоній на території Радянської України їх функціонування та ролі у системі освіти.

Вивченням дитинства у період сталінських репресій та Голодомору 1932-1933 рр. займався британський вчений Р.Конквест [57]. У своїй праці «Жнива скорботи», автор пише про геноцид українського народу, який був вчинений штучно радянською карально-репресивною системою. Дослідник приділив увагу долі дітей, які безпосередньо були свідками та учасниками тих подій, проти яких були здійснені злочини радянської тоталітарної системи.

Н.Лебіна, російська історикиня, яка займається дослідженням повсякдення та історією соціально-побутових аномалій радянського суспільства, у своїй праці «Повсякденне життя радянського міста: Норми та аномалії. 1920–1930-ті рр.» відтворила картину дитинства безпритульних дітей та їх поведінку [63].

Найбільш дослідженим аспектом в російській історіографії з даної проблематики є регіон Поволжя. Ця тема цікава науковцям через те, що саме на цих територіях у 1922-1923 рр. був голод, який спричинив у свою чергу появу великої кількості безпритульних та бездоглядних дітей. Ці питання були висвітлені у працях А. Реутової [97], Л. Захарової [47] В. Полякова [89].

Отже, історіографічний огляд проблеми дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у проаналізований час засвідчує її часткове, фрагментарне висвітлення. У більшій мірі проблема досліджена на загальнорадянському рівні. Праці радянських дослідників подають статистичний матеріал, відображають політику держави щодо вирішення проблеми безпритульності та бездоглядності дітей. Разом з тим, вони є достатньо заідеологізованими та не відображають всіх реалій тогочасних подій.

Здобуття Україною незалежності створило широкі можливості для дослідження проблеми. Науковці отримали доступ до раніше закритих архівних джерел. Завдяки чому предметне поле означеної проблеми було значно розширене. Сучасна українська історіографія проблеми безпритульності та бездоглядності дітей у 1920 – першій половині 1930 рр. побудована на нових теоретико-методологічних підходах, спрямованих на об'єктивне висвітлення проблеми.

Праці зарубіжних вчених та представників української діаспори зосереджені в основному на засудженні репресивно-каральної системи тоталітарного режиму та виявленні причинно-наслідкового зв'язку, що безпосередньо вплинув на формування великої групи безпритульних дітей.

Загалом, комплексний аналіз історіографії досліджуваної проблеми вказує на те, що не зважаючи на наявність ґрунтовних праць, на регіональному рівні, зокрема на Поділлі, історія дитячої безпритульності та бездоглядності у 20-х - першій половині 30-х рр. ХХ ст. залишається не достатньо вивченою і представлена достатньо фрагментарно в окремих загальних працях.

Поза предметного поля наукових досліджень залишаються питання формування мережі дитячих будинків та виховних закладів для безпритульних

дітей на Поділлі, особливості їх функціонування, практики повсякденного життя вихованців цих закладів, соціалізація дітей та їх подальша доля. Відсутність комплексних досліджень дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі досліджуваного періоду визначає наукову актуальність обраної для дослідження проблеми та її важливість у відтворенні цілісної картини як історії Поділля, так і України, загалом.

1.2 Характеристика джерел

Оскільки обрана для дослідження проблема не була комплексно досліджена в історіографії, основою для написання магістерської роботи стали писемні джерела. Відповідно до характеру, змісту залучених до дослідження джерел їх умовно можна розділити на декілька груп:

- законодавчі акти;
- діловодна документація;
- статистичні матеріали;
- матеріали періодичної преси;
- джерела особового походження;
- твори освітньо-виховного характеру.

Важливе значення для дослідження має опрацювання законодавчих актів. Вони представлені у вигляді постанов, розпоряджень і наказів РНК УРСР і ВУЦВК, а також кодексів («Кодекс про народну освіту», «Кримінальний кодекс УСРР», «Виправно-трудовий кодекс УСРР»). Більшість документів цієї групи опубліковані. Зокрема, у «Збірнику узаконень та розпоряджень Робітничо-Селянського уряду України», «Збірнику декретів, наказів та розпоряджень по народному комісаріату освіти УСРР». Вони розкривають державну політику щодо подолання безпритульності та бездоглядності дітей, процес організації та функціонування різних типів дитячих інтернатних установ.

Особливе значення серед документів цієї групи має прийнята 1 липня 1920 р. «Декларація про соціальне виховання дітей», яку схвалив НКО УСРР. Його пріоритетною ідеєю стало гасло «охорона дитини» або «охорона дитинства», що включало процес навчання, виховання і матеріальне забезпечення дітей. На основі цього, уряд прийняв ряд наказів та розпоряджень для реалізації даної декларації [5, с.14-17].

У фондах Державного архіву Вінницької області виявлено постанови та рішення Секретаріату ЦК ВЛКСМ, ВЦВК РРФСР, РНК СРСР з питань подолання безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі та методи перевиховання даного контингенту дітей.

До другої групи належать діловодна документація. Ця група включає документи місцевих органів влади. Зокрема, документи обласних, окружних, міських, районних органів влади. У них подаються відомості про форми та методи боротьби з безпритульними дітьми, чисельність дитячих будинків, тимчасових притулків, трудових шкіл. Завдяки цим матеріалам можемо проаналізувати та дослідити становище та матеріальне забезпечення цих виховних закладів.

Варто зазначити, що в документах саме цієї групи є підтвердження того, що саме через голодуючі губернії та нестабільну ситуацію в країні, кількість безпритульних дітей значно зросла, тому органам обласного, районного та місцевого самоврядування було важко справлятися із таким потоком безпритульних та бездоглядних. Саме тому, як зазначають документи, в цей час починають виникати громадські осередки, місячники допомоги, тимчасові притулки, комісії допомоги дітям. Діяли такі осередки переважно у сільській місцевості.

Переважає більшість документів місцевих органів влади не опублікована та зберігається у фондах Державного архіву Вінницької області.

До групи діловодних документів також належать матеріали інструкційного характеру. Вони дозволяють детальніше проаналізувати методи подолання дитячої безпритульності, принципи навчально-виховного

процесу. У роботі використані інструкції : «Дитяча безпритульність: попередження й боротьба з нею», «Керівництва для комісій у справах неповнолітніх», «Розміщення вихованців дитбудинків і безпритульних дітей в селянські сім'ї» та ін.

Статистичні джерела у даному науковому дослідженні допомагають визначати кількість безпритульних та бездоглядних дітей, які мешкали на території Подільської губернії. Цю групу джерел представлено Всесоюзним переписом населення 1926 р., описами округ УСРР. До цієї групи належить документ статистичного відділу «Патрунування дітей присланих із голодуючих губерній в села Томашпольської, Рожняковської волостей, Ямпольського повіту» що зберігається у Державному архіві Вінницької області. У ньому подано важливу інформацію щодо кількості дитячих установ волості та кількість вихованців у цих закладах.

Чильне місце серед джерел наукового дослідження становлять матеріали періодичної преси. Зокрема, до дослідження залучені матеріали газет ВУЦВК «Червоне село» (1922 р.), Вінницького та Тульчинського Оргкомів КП (б) У, Окрвиконкомів «Червоний край» (1924-1925 рр.) [120; 121; 122; 123; 124; 125], друкований орган ЦК УСДРП «Робітнича газета» (1928, 1929, 1930 рр.) [98, 99; 100; 101; 102; 103], щоденна робітниче-селянська газета «Більшовик» (1924 р.) [9], всеукраїнська республіканська газета «Вісті ВУЦВК» (1922, 1923, 1925 рр.) [23; 24; 25; 26], столична газета «Зірка» (1924 р.) [51], періодичне видання «Правда Прилукищини» (1923 р.) [91], селянська газета «Червоний степ» (1924 р.) [126], губернська газета «Більшовик Полтавщини» (1924, 1925 рр.) [7, 8], періодичне видання «Шлях революції» (1924 р.) [129], партійна газета «Робітниче-селянська правда» (1924 р.) [104], громадсько-політична газета «Радянська Волинь» (1925 р.) [96], Переяславська міськрайонна газета «Змичка» (1925 р.) [52], Бердичівська міська газета «Голос праці» (1924 р.) [35, 36], газета «Селянська правда» (1923 р.) [106, 107], корсунський часопис «Незаможник» (1924 р.) [73] та газета «Червоний шлях (Єлисаветград)» (1924 р.) [127].

За змістовним наповненням статті можна поділити на кілька груп: висвітлення діяльності комісій та товариств, які допомагали безпритульним дітям; інформаційні матеріали про умови життя дітей у спеціальних виховних закладах; проблеми підлітків-випускників цих закладів; оголошення. Найбільше статей та нотаток присвячено збору коштів допомоги, а також висвітленню діяльності комісій, які займались організацією допомоги дітям.

Звичайно, радянська преса 1920-х рр. сповнена ідеологічних штампів та кліше. Цей факт треба враховувати при використанні цього виду джерела для дослідження означеної проблеми. І в той же час, матеріали преси у поєднанні з іншими видами історичних джерел дозволяють скласти більш повну картину про повсякденне життя безпритульних Поділля, про умови їхнього перебування у дитколоніях та інтернатах, про заходи, до яких вдавалась губерньська влада з метою допомогти цим дітям.

Матеріали особового походження складаються зі спогадів та автобіографій. Серед них можна виділити автобіографію «куркульського сина» Юліана Мовчана «Незабутнє і непростене», який описує долю своєї родини, яка потрапила в когорту тих, хто став жертвою репресивно- каральної політики Радянського Союзу [71].

До групи джерел, що об'єднує твори освітньо-виховного характеру належать праці громадських та політичних діячів досліджуваного періоду. Серед них, праці наркома освіти А. Луначарського. Він стояв біля витоків радянської освіти та школи. У своїх промовах, виступах, статтях А.Луначарський постійно підкреслював, що нова школа повинна бути школою життя, що вона повинна бути пов'язана з виробництвом.

Реформатором у сфері педагогіки та виховання став А. Макаренко. Педагог прагнув виховати всебічно розвинених, різносторонньо обізнаних, працьовитих, творчих людей. Антон Семенович намагався переосмислити та реформувати виховну спадщину і брав активну участь у педагогічних пошуках. «Педагогічна поема» А.Макаренка була підручником-посібником

для фахівців з освітньої сфери де викладалися методи виховання нової радянської людини [66].

Відповідно до офіційної комуністичної ідеології, центральною проблемою педагогічної практики і теорії А.Макаренка була організація та виховання дитячого колективу. Особливе місце в педагогічній теорії і практиці педагога посідає трудове виховання дітей і молоді.

Значну увагу ліквідації безпритульності дітей в своїх роботах приділяла Н. Крупська. Вона була найбільш послідовним прихильником вилучення з обігу терміна «морально-дефективний» по відношенню до дитини, яка на деякий час стала жертвою несприятливих обставин, оскільки, на її думку, цей термін санкціонував жорстоке поводження з дітьми [4]. Як зазначає дослідниця Н.Дічек [43], дефективні діти це ті, що мали психофізичні вади, й малолітні правопорушники.

Джерельна база магістерської роботи є досить широкою. Вона складається із комплексу актових джерел, діловодної документації, статистичних матеріалів, періодичних видань, джерел особового походження, творів освітньо-виховного характеру. Використання цих джерел дозволяє реконструювати явище дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20 – першій половині 30-х рр. ХХ ст., проаналізувати конкретні обставини, які вплинули на виникнення та поширення цього соціального явища, механізми подолання високого рівня безпритульності та бездоглядності, характерні риси повсякденного життя вихованців дитячих будинків на Поділлі.

1.3 Методологічні засади дослідження

Під час вивчення дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. було застосовано принципи історизму, об'єктивності, системності, всебічності та комплексності. Дотримання принципу історизму забезпечує розгляд проблеми у конкретно-історичних умовах досліджуваного періоду, з урахуванням властивих цьому періоду подій та процесів, що нерозвимо впливали на рівень розвитку безпритульності та бездоглядності дітей, політику держави у цьому питанні.

Застосування принципу історизму забезпечило розгляд проблеми в певній хронологічній послідовності, у відповідності до тогочасних реалій та їх змін. Використання цього принципу наукового пізнання дало змогу виокремити основні етапи виникнення досліджуваної групи дітей, а також розкрити поетапну стратегію радянської влади у вирішенні питання дитячої безпритульності та бездоглядності, узагальнити вплив внутрішніх та зовнішніх факторів, конкретних обставин, які вплинули на розвиток цього явища.

Принцип об'єктивності передбачає виключення суб'єктивізму, однобічності й упередженості в підборі, оцінці та трактуванні як окремих фактів, так і процесів пов'язаних із безпритульністю та бездоглядністю дітей на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. Його застосування при вивченні великого масиву наукової літератури та цілого комплексу різнопланових джерел дозволяє претендувати на повноцінний безсторонній, дійсний виклад досліджуваної проблеми.

Важливим у науковій роботі є принцип системності. За його допомогою безпритульність та бездоглядність дітей на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. була розглянута як цілісне явище, що складається та обумовлюється різними факторами політичного, соціально-економічного, культурного характеру. За допомогою використання принципу системності вдалося побудувати дослідження та роботу за чітким планом. Це сприяє формуванню цілісного і комплексного характеру роботи, теоретичному

взаємозв'язку усіх його структурних частин. З принципом системності нерозривно пов'язані використані в роботі принципи всебічності та комплексності. Вони дозволили розглянути проблему безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. в усій її конкретності та різноманітності.

Під час роботи над означеною проблемою було використано комплекс загальнонаукових та спеціальних методів історичної науки. Важливе значення для вивчення безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. мали загальнонаукові методи аналізу, синтезу, дедукції та індукції. Метод аналізу був застосований при роботі з науковою літературою, джерелами. За умови його застосування було відтворено форми, напрями та засоби подолання явища безпритульності у різних її проявах, а також виявлення проблемних моментів, що стояли на заваді ефективному розгортанню цього процесу. Для формування висновків та узагальнень важливе значення мав метод синтезу.

Дедуктивний метод дозволив дослідити причини виникнення дитячої безпритульності та бездоглядності, підкріплюючи справедливість ряду загальних положень конкретними фактами. Завдяки застосуванню у дослідженні індуктивного методу вдалося у процесі вивчення безпритульності на Поділлі на основі окремих фактів зробити узагальнення та на їх основі зробити висновки.

До застосованих спеціальних методів історичної науки належить: системно-структурний, історико-хронологічний, проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-типологічний, діалектичний, статистичний та ретроспективний методи. Описані вище наукові методи використовувались у роботі системно, у певній взаємодії. Оскільки саме у поєднанні вони мають велику наукову вагу та дозволяють реалізувати поставлені у дослідженні завдання.

За допомогою системно-структурний метод наукового пізнання було встановлено причинно-наслідкові зв'язки між подіями та фактами, що

стосуються досліджуваної проблеми. Цей же метод сприяв більш чіткому усвідомлення змісту взаємодії громадських осередків допомоги дітям з місцевими та центральними державними органами влади.

У дослідженні були використані також історико-хронологічний і проблемно-хронологічний методи. Їх застосування допомогло подати процеси та події в роботі у хронологічній послідовності. Відповідно були виділені певні етапи з характерними для них тенденціями у процесі подолання безпритульності та бездоглядності на Поділлі.

Застосування порівняльно-історичного методу наукового пізнання дозволило порівняти показники зростання контингенту безпритульних та бездоглядних дітей, співставити методи подолання цього феномену різних регіонах УСРР. Певному упорядкуванню матеріалу, узагальненню інформації щодо системи дитячо-виховних установ, виділенню основних напрямів їх діяльності, завдань та методів сприяло застосування історико-типологічного методу у дослідженні.

Матеріал з теми магістерської роботи був опрацьований також із застосуванням діалектичного методу наукового пізнання. Він полягає у поясненні виникнення явища безпритульності та бездоглядності на Поділлі та в УСРР у якості динамічної системи, яка постійно змінюється. За допомогою цього методу також було проаналізовано діяльність міжнародних, загальносоюзних, республіканських і регіональних організацій, що займалися допомогою дітям. Діалектичний метод був використаний під час роботи з особовими джерелами, свідченнями безпритульних дітей, які вимушені були поневірятися.

Статистичний метод забезпечує встановлення різноманітних аспектів динаміки розвитку дитячої безпритульності та бездоглядності та боротьби з нею у вигляді збільшення виховних закладів та притулків для даного контингенту дітей. Завдяки використанню конкретних даних, він забезпечив встановлення різноманітних аспектів державної стратегії та її наслідків. За допомогою цього методу було проілюстровано, на основі аналізу статистичної

інформації, певних тенденцій збільшення показників дитячої безпритульності та бездоглядності, розширення мережі навчально-виховних закладів для досліджуваної категорії дітей. У цілому, статистичний матеріал та його застосування має великий науковий потенціал та дозволяє простежити загальні тенденції, виділити регіональні особливості у процесі запровадження механізмів подолання дитячої безпритульності та бездоглядності періоду, що вивчається.

Ретроспективний метод наукового пізнання був застосований до вивчення передум формування проблематики у різні періоди та виявлення їх зв'язків у процесі визначення причин появи дитячої безпритульності і бездоглядності.

Таким чином, глибоке та всебічне дослідження дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст., потребує використання цілого комплексу принципів та методів наукового пізнання. Їх системне застосування дозволяє всебічно проаналізувати наявну наукову літературу та джерела з проблеми, і на його основі зробити висновки дослідження.

Історіографічний аналіз проблеми засвідчив відсутність комплексних досліджень з історії виникнення явища дитячої безпритульності та бездоглядності дітей у 20-х – першій половині 30-х рр. XX ст. Наявні дослідження носять фрагментарний характер. Це обумовлює широке залучення комплексу різнопланових джерел. Опрацювання яких передбачає використання методологічної бази, що включає комплекс принципів, загальнонаукових методів та спеціальних історичних методів наукового пізнання.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ЩОДО БЕЗПРИТУЛЬНОСТІ ТА БЕЗДОГЛЯДНОСТІ ДІТЕЙ

2.1 Причини та прояви дитячої безпритульності та бездоглядності

Початок 1920-х рр. для населення України виявився дуже важким. Військові дії на території України періоду визвольних змагань 1917–1921 рр., постійна зміна влади, зростання бандитизму та голод.

Саме політична непевність, економічні труднощі, голод можна віднести до об'єктивних причин зростання дитячої безпритульності на початку 20-х рр. XX ст. Політика «воєнного комунізму» в 1918 – 1920 рр. мала вкрай тяжкі наслідки. Виробництво промислової продукції у республіці знизилось до 1/10 довоєнного рівня. У 1921 р. з 11 тис. підприємств в республіці діяло лише 2,5 тис., і то переважно це були дрібні підприємства.

Цей факт призвів до збільшення рівня безробіття серед дорослого населення, і позначився на зниженні можливостей для дітей та підлітків працевлаштуватися. Наявність безробіття серед дорослого населення призвела до погіршення матеріального забезпечення родин, а іноді й до голодування. Перш за все це стосувалося дітей, як найменш захищеної категорії населення. Потреба якось прогодуватися виганяла на вулицю навіть тих дітей, які мали батьків. Це так звані бездоглядні діти, які при живих батьках знаходились на положенні сиріт і потребували соціального захисту [86, с.39-41].

Ще одну причину збільшення кількості безпритульних дітей у 1920-х рр. в УСРР виділяв педагог С. Сірополко. Він наголошував, що великі групи безпритульних дітей в Україні постійно поповнювалися колосальним припливом голодних дітей з Поволжя на початку 1920-х рр. [12, с.222-223].

Голод, що спіткав південь України та Поволжя, негативно позначився на господарстві країни. Починаючи з липня 1921 р., рух мас людей з голодних місцевостей в Україну систематично збільшувався. Спершу діти з'являлися поодинокі, але до середини вересня цей процес значно зріс, і більша частина

цих дітей осідала на залізничних станціях. В основній масі безпритульні жили у пустих вагонах, і значна кількість з них скоювала правопорушення [82, 126-128].

До великих міст, що були комунікаційними вузлами, з'їжджалося багато безпритульних дітей. Шансів вижити у великому місті було більше. Одним із таких міст був Київ. В одній із публікацій республіканської газети «Більшовик» за 1924 р. повідомлялося: «...За останній місяць в Києві помітно зріст дитячої безпритульності. Безпритульні діти групами прибувають до Києва з різних міст Радянського Союзу. Є навіть безпритульні діти, які приїхали з Кавказу, Самари та інших. Причини, які спонукають безпритульних дітей до такого переселення це те, що Київ - є великим залізничним вузлом та великим торговельним центром, де є багато базарів. У Києві безпритульні діти легко стають на шлях дрібного злочинства та жебрацтва» [9, с.5].

На початку 1922 р. голодувала 1/3 всього сільського населення України. Смертність серед голодуючих сягала 50%. Допомога голодуючим була надто малою. Безпритульність виросла до надзвичайних розмірів і набрала значення злободенної «дитячої проблеми». Діти, не маючи притулку та їжі, блукали всією Україною, скупчуючись переважно у великих містах і на залізницях.

У тогочасних періодичних виданнях знайшли відображення історії мандрів безпритульних дітей: «у нас в Саратовській губернії, розповідав хлопець, голод був великий. Їли ми полову, бадилля різне, поки було, а як не стало пухли з голоду. Я прочув, що на Полтавщині й на Київщині голоду нема й поїхав шукати кращого життя. Батьки мої померли з голоду» [7, с.2].

В інших споминах наводилася подібна історія: «раніш жили ми в городі Уфі, розповідає інший. Як почався голод, поїхали ми в Донбас на шахти. Нас далі Курська не пустили, бо в Донбасі було вже повно. Через деякий час мати моя померла. Батько став на заводі працювати, і теж через три тижні помер. Я, прохворівши три місяці, повернувся в свій город, а звідти поїхав мандрувати. Був в Тулі, жив там під вагоном. Потім поїхав в г. Курган, а звідти до Ново-Миколаївська. Скверно там мені жилося, холодно дуже, і я поїхав назад до

Самари, а потім в Ташкент... З Ташкенту поїхав я до Криму. Прожив літо, а потім до Харкова поїхав. Звідти хотів до Олександрії добратись, та в Кременчуку мене забрали в карантин. З карантину я втік і поїхав до Москви. Москва – город великий, скучно мені там стало, і я повернувся назад до Кременчука» [7, с.2].

Об'єктивні причини впливали на загальне становище родин та доповнювалися суб'єктивними факторами до яких можна віднести смерть батьків, розпад сім'ї, тяжкий матеріальний стан, жорстоке поводження з дітьми, їх експлуатацію, бездоглядність за якої діти набували шкідливих звичок, фізичні вади.

У 1921 р. безпритульних та бездоглядних дітей у СРСР нараховувалось 4,5 млн. чол., у 1922 р. – 7 млн. чол. (наслідки жахливого голоду в ряді регіонів). У 1919-1920-х рр. в Україні з 7,6 млн. дітей 1/8 частина (950 тис.) була безпритульною. Не кращою була ситуація і на регіональному рівні. За даними центральних органів УСРР, на кінець визвольних змагань 1917–1921 рр., лише в Подільській губернії було 23 тис. безпритульних дітей [10, с.67-72].

Проте, точно визначити кількість безпритульних дітей було досить складно через їх спосіб життя, особливо на півдні України. Ці діти часто «гастролювали», тобто переїжджали з міста до міста. Особливо популярними були: Одеса, Миколаїв, Херсон. Тому дітей вулиці рахували шляхом реєстрації завсідників базарів, підвалів. З огляду на це статистичні дані могли бути лише приблизними. Водночас, вони є достатньо показовими та демонструють високий рівень безпритульності [11, с.88-94].

Ситуація, коли діти проживали прямо на вулицях та жебракували була досить поширеною у великих містах УСРР. До прикладу можна привести статтю у газеті «Вісті ВУЦВК» м. Харкова за 1922 р.: «...Я йшов з комісаріату побачив на сходах губвоенкомату шматок дрантя. Дрантя ворушилося. Хлопчик-прохач, подумав я собі і пішов швидче. Увечері я знову йшов повз цей будинок. Було зовсім темно йшов дрібний холодний дощик. Я почув

дитячий плач. Це була та сама купа шмаття. Як тебе звати? Чого ти тут сидиш? Тяжко було щось довідатись, крім того, що йому 10 років, що він Сашко з Данилівки, що батько помер торік, а мати цього року. Ночував у першій міліції і в четвертій міліції. У ранці його випускали й казали: «іди проси». У його є окраєць хліба чотирі лимони. Ми зайшли в радянський будинок на розі, де його нагодувала і обіцяли повести в найближчий дитячий дім. Я написав писульку до завідуючого... Мені ніколи було, і я пішов далі... Другого дня купа дрантя знову сиділа на своєму місці і нічого не можна було від неї довідатись: чи їх хтось розсташовує на всіх роздоріжжях і забирає потім їхню «здобич?». Босі, обдерті діти живуть і гинуть на наших очах на вулицях великого міста. Росте нова порода дітей, з которими має діло ціла армія радянських урядовців – це діти «правопорушники» [24, с.1].

Аналізуючи дану ситуацію можна припустити, що малолітніх дітей хтось використовував, змушуючи їх жебракувати за їжу та притулок, а радянська влада не дуже активно цьому перешкоджала.

На сторінках полтавських газет також можна зустріти відомості про безпритульних дітей. Наприклад, газета «Більшовик Полтавщини» надає такі відомості про дітей вулиці: «...Біля ресторанів, кафе, їдалень, біля театрів, кіно і особливо на базарі, завше зустріти можна безпритульних дітей, напівроздягнених, в бруді, голодних. Вулиця міська, з її розпущенням, наклала своє тавро на виснажені, блідні обличчя дітей і підлітків безпритульних. Не минають прохожих. Вони: Дядю, дайте що небудь, – прохають. Не даси – вилають. Бо є за віщо: ти ситий, здоровий, одягнений, а я... дитина вулиці – і голодна, і хвора, і в ганчірках ось. Не даси – вкрадуть. Дивуєшся просто, як вони «спеціалізовані» в своїй «роботі», як вони уміють утворити вигляд нещасної обездоленої дитини, прохаючи у прохожого «щось дати», і як миттю ж стають гордими, що до свого стану, козируючи на всі боки своєю розбешенністю й безтурботністю. Нічого в них дитячого немає. Завше зустрічаючись в роботі своїй з злодіями рецидивістами і взагалі з злочинцями

різними, безпритульні діти підпадають під їх вплив, робляться теж «блатними» злодіями різних фахів» [7, с.2].

Діти, що залишалися на вулиці були приречені на поневір'яння по вокзалах, базарах, ночівлю у кращому випадку в землянках, під навісами складських приміщень та всередині рекламних тумб [112, с. 165].

Високий рівень соціальної напруги негативно відбився на фізичному і психічному здоров'ї дітей. Наслідки голоду разом з антигігієнічними умовами життя на вулиці, вживанням наркотиків, голодуванням, передчасним статевим життям також вплинули на психофізіологічний стан дітей.

«В більшості своїй безпритульні – грамотні, швидко піддаються гарному чи скверному впливу, часто, пробувши в колекторі, звідти виходять вони чесними робітниками і навпаки, живучи постійно під впливом вулиці, з них виховуються торбохвати, картюжники, п'яниці, злодії. З дівчаток же – безпритульних швидко робляться проститутки. Поневір'яння, бруд, голоднеча, розпуста, пияцтво – підривають дитячий організм. Безпритульні діти досить швидко стають фізичними й моральними каліками» [7, с.2].

Основними рисами характеру безпритульних дітей були активність, самостійність та яскраво виражена індивідуальність. Протягом кількох років серед значної кількості викинутих на вулицю дітей відбувався певний природний відбір: найменш пристосовані до життя та частина найбільш слабких дітей загинула, інші пішли з вулиці, і лише найбільш витривалі, а разом з тим і найбільш соціально занедбані, відстояли свою свободу та самостійність. Формами виявлення дитячої безпритульності могло бути жебрацтво, бродяжництво, проституція та злочинна діяльність.

Безпритульні мали навіть свої специфічні професії: «мандрівники», «жебраки-понтовщики», «симулятори», «артисти», «карманники», «чемоданщики», «скокарі-зломщики», «утримувачі притонів», «продавці наркотиків», «правопорушники-професіонали».

Одним із проявів приналежності до тієї чи іншої групи безпритульних була специфічна лексика, яка вирізнялась своєю складністю та

оригінальністю. Поезія та пісні безпритульних також дають виразний матеріал про їхнє життя у власному баченні. Фактично, перебування безпритульних в антисоціальному середовищі змінювало їхні особисті риси, формувало певну субкультуру з своїми особливими світоглядними засадами, нормами співіснування та практиками повсякденного життя [19, с.10].

Опис професій безпритульних дітей можна віднайти на сторінках періодичних видань. Зокрема, газета «Більшовик Полтавщини» містила наступну інформацію: «...Є «осідлі» безпритульні, а є «мандрівники». Осідлі завше живуть в одному якомусь місті. Улітку сплять вони над річкою під човнами, на базарі під рундуками, на вокзалі під східними та в порожніх вагонах, а у зимку гуртом шукають порожнього будинка чи яму в захистному куткові, і там улаштовують собі логовище. Мандрівники – непосидячі. Сьогодні він в Полтаві, завтра – в Кременчуці, на третій день аж в Одесі. Далекий схід, захід, південь – скрізь побував безпритульний бродяга. Примоститься десь на товарному потягові й їде, поки везе. Вигляне з лахміття на якійсь станції, неначе ховрашок з нори; не до вподоби йому вона прийдеться, – покруте носом, махне рукою і їде далі. Нема чого їсти, виголодався – встає з потягу, щоби «підлататись», а потім далі й далі. І так цілі роки безпритульна дітвора снує з краю в край, знайомиться з злочинним елементом і сама кваліфікується в злочинствах різних» [7, с.2].

Безпосереднім наслідком зростання безпритульності та бездоглядності було підвищення рівня дитячої злочинності. Збільшення кількості правопорушень здійснених неповнолітніми фактично була пропорційною до загального збільшення категорії безпритульних та бездоглядних дітей. При цьому у 1920-х рр. спостерігалася тенденція переваги у кількісному відношенні дітей-злочинців над дорослими правопорушниками [50, с.12].

Злочини серед дітей були різними. Так наприклад, на Корбутовці 15 вихованців закладу для морально-дефективних дітей були затримані за такі правопорушення: крадіжки – 15, за вбивство – 2, за грабунки – 1, за перехід кордону – 7, за шпигунство – 3, за самогоніння – 6. Разом – 32 дітей. Всі

діти від 10 до 16 років, серед них вже були такі, які вчиняли вбивства, і це були не поодинокі випадки, серед 32 вихованців цього будинку таких було 2 [96, с.4].

Залишитись без нічого та бути покинутим на призволяще дорослими, дуже страшно та небезпечно для дітей. У цьому випадку в них залишалось тільки два варіанти: або загинути; або всіма силами боротись за життя та інтегруватись у суспільстві. Саме тому, діти об'єднувались у групи, адже вижити самотійно було майже неможливо умови іншого проживання та побут були просто жахливими. Вони мусли забезпечувати себе самотійно, звичайно їхні заробітки здебільшого були протизаконними та не відповідали сталим нормам суспільства, проте їм треба було виживати.

Висвітлення побутових умов та повсякденності безпритульних дітей можна віднайти у статтях періодичних видань. Їхній зміст наступний: «.... Яма. Неначе свиняча берлога. Солома, сіно, ганчірки. Посередині прогорнуто, тліють кізяки. Навколо дим, а в димові якісь істоти, не схожі на людей. Їх тут вісімнадцятеро. І великі й малі, хлопці й дівчата. Тільки очі блещать та зуби біліють. Співають, жартують, матюкаються... Стьопка, Федька, Льонька й Банька, сьогодні підуть на бан (вокзал). Чижик й Рома на возу (базар), – дає наряд Сашка Чудо (їх старший)... І Сашка, вискіривши зуби, показав, як зімне тому морду, хто піймається в крадіжці. Всі, у кого є якась одежина, чи чоботи такі, що можна ще в них ходити, роздягаються й передають тим, хто «на роботу» йде. Всім йти не можна, нема в чому. «Веселих нищих» Сашко Чудо посилає до їдалень, клубів, до театрів та кафе по клинці та по форс. «Веселі нищі» – це діти, які просять, прикидаючись ніби б то плачуть, а руками по кишням шарять. Обікрадуть, просячи, а потім й сміються. Через це їх «веселими» називають. Над вечір зходяться всі, що на здобич ходили, і здобуте все ділиться порівну. Хто «засиплеться», того вже більш до себе не приймають» [7, с.2].

Після початку репресій, які здійснювала каральна політика радянської влади проти інакомислячого населення, почала з'являтися нова категорія

дітей, чиї батьки були репресовані. Аналізуючи їхню долю варто зазначити, що у кожному місті, в якому проводиться операція з репресування, спеціально обладнувались приймально-розподільні пункти, в які доставлялися діти одразу ж після арешту їхніх матерів [130, с.60-63].

Дітей заарештованого подружжя відправляли спочатку до так званих приймачів-розподільників, а звідти – до дитячих будинків і ясел Наркомату охорони здоров'я. Немовлята вирушали разом із матерями до таборів. Найстрашніше очікувало братів і сестер – їх розділяли за віком: малюків відправляли у дошкільні дитячі будинки, а старших дітей – у звичайні. Багато дітей втікали з розподільників, жили на вулицях, жебракували [40]. Бувало, родичі або сусіди благали залишити дітей заарештованих у них. Зазвичай працівники НКВД відповідали: «Дитина виховувалася в сім'ї «ворогів народу», і ми зобов'язані її перевиховати».

Надзвичайно емоційно описує у своїх спогадах очевидець тих подій, сповнену трагізмом сцену відбирання дітей від матерів для передачі до дитячого будинку і подальший не менш прикрий та справді трагічний розвиток подій, який настільки вразив його, що він деталізував цю драматичну подію до найменших дрібниць: «Одного разу я бачив сцену відбирання дітей від матерів. Це одне божевілля! Матері не хотіли своїх дітей віддавати, солдати насильно відбирали – діти плакали, матері верещали й сходили з глузду... Лагерний пункт, в якому я находився, був пунктом, в якому збирали дітей для відправки. Їх помістили в одному із стаціонарів у двох кімнатах. Кожна дитина мала на шиї бирку (маленьку дощечку) з іменем і прізвищем. Над дітьми не було суворого догляду. Діти гралися й, не розуміючи того, що дощечка на шнурочку є властиво їхнім єдиним документом, зачали перевішувати взаємно дощечки із шиї на шию. Коли прийшла медсестра, вже було пізно. Піднявся великий галас, приїхав прокурор, але розпізнати свою дитину могла тільки мати. Прокурор в тому випадку видав соломонівий «гуманний» присуд: якнайшвидше відправити дітей в заклади для безпритульних, а матерям про випадок нічого не згадувати. Матері все одно

пізніше про все довідалися. Читач може уявити становище матерів, позбавлених можливості відшукати своїх дітей» [40].

Наприклад, статус «колишнього куркуля» чи «підкуркульника» був небезпечним не тільки для його носія, а й для дітей, які не відмовилися від батьків-куркулів. «Куркульство як клас», який режим мав намір ліквідувати, складався не тільки з дорослих, а й з дітей. Уцілілі діти «куркулів», навіть відокремлені від своїх родин, носили своє соціальне тавро по всіх документах, і їх завжди можна було заарештувати, коли цього вимагала «більшовицька пильність». Війну проти дітей більшовики виправдовували «історичною потребою», і відсутність «буржуазної сентиментальності» у виконанні рішень партії стала засобом перевірки якостей справжнього комуніста. Так, на Одещині був зафіксований факт демонстрації дітей і підлітків до 15 років (навіть сиріт) із табличками «ворог народу», яких возили селом у діжках. А побиття селянських дітей головами сілрад і колгоспів, членами партактиву стало досить буденним явищем [15, с.81].

За задумом організаторів дитячого перевиховання, яке здійснювалося за сталінською методикою, в один дитячий будинок не селили разом дітей із однієї родини, а також близьких і знайомих, оскільки вони якомога швидше мали забути своє походження. У деяких сиротинцях дітей насильно позбавляли імен та прізвищ «ворожих» батьків. Траплялося, що до дітей зверталися за присвоєними номерами. Такі факти наводить у дослідженні Тамари Вронської [28, с.118].

Згідно з пунктом 25 оперативного наказу НКВС СРСР № 00486 вихованням дітей «ворогів народу» займалися «перевірені, політично надійні» працівники, а усіх «політично нестійких і з антирадянським настроєм» звільняли із дитзакладів

Отже, історичні умови які склалися у 20-ті рр. ХХ ст. в Україні, виявились дуже складними. Наслідки революційних подій, голод, смерть батьків, криза сімейних стосунків, падіння авторитету батьків і старших спричинили масову безпритульність та бездоглядність дітей, що призвела до

підвищення дитячої злочинності. Початок 20-х рр. XX ст. демонструє усвідомлення радянською владою та суспільством цієї соціальної проблеми та необхідності її рішення шляхом прийняттям відповідних законів, створенням спеціальних органів та спеціалізованих закладів для виховання безпритульних та бездоглядних дітей.

2.2 Механізми подолання безпритульності

Збільшення кількості безпритульних та бездоглядних дітей, негативні наслідки цього процесу актуалізували перед радянською владою цю проблему.

Першим нормативно-правовим документом, що проголосив принципи боротьби з дитячою злочинністю, став декрет РНК РРФСР від 14 січня 1918 р. Він виключав кримінальну відповідальність для осіб до 17 років, що призвело до звільнення із в'язниць усіх неповнолітніх. Згідно з документом суди і тюремне ув'язнення для неповнолітніх відмінялися. Справи неповнолітніх до 17 років розглядались у комісіях у справах неповнолітніх. Крім того, усі справи неповнолітніх, що перебували на розгляді у суді чи вже отримали вирок, підлягали перегляду в новостворених комісіях [15, с.82-83].

Приблизно в цей же час розпочалось становлення системи охорони дитинства, державних та громадянських установ боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю. Як зазначає С.Пришляк, першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів, була Рада захисту дітей (далі РЗД), створена декретом Ради народних комісаріатів УРСР від 14 березня 1919 р. РЗД забезпечувала узгодженість роботи установ та організацій щодо врятування дітей. Головним напрямом її діяльності було влаштування безпритульних до інтернатних закладів.

Крім того, проводилася значна робота із залучення колективів підприємств, громадських та профспілкових організацій до справи охорони дитинства. Найбільш поширеними заходами були «Тижні захисту дітей», «Дні

голодних дітей», суботники допомоги безпритульним, збирання пожертвувань, одягу та взуття тощо.

Досвід роботи РЗД впродовж 1919 – 1922 рр. дозволив створити новий орган боротьби з безпритульністю. Так, 28 листопада 1922 р. уряд УСРР прийняв рішення про ліквідацію РЗД і створення нового органу боротьби з безпритульністю – Центральної комісії допомоги дітям (далі – ЦКДД). На відміну від РЗД, ЦКДД мала ширшу компетенцію, фінансову самостійність і була спрямована на остаточну ліквідацію безпритульності шляхом скоординованих зусиль держави й громадськості [92, с.57].

Аналогічні ради були засновані на містах. Їх відділи функціонували як на рівні губвиконкомів, так і місцевих, повітових, міських та сільських рад. Фактично саме комісії допомоги дітям протягом досліджуваного періоду були на містах головними органами у вирішенні проблеми безпритульності дітей. На них покладалися завдання відкриття дитячих закладів різного рівня та спрямування, а також їх фінансова підтримка.

Подільська губернська комісія допомоги дітям розпочала свою діяльність 1 вересня 1923 р. [46, с.139]. Її діяльність була досить продуктивною та важливою у напрямі формування дитячих закладів у регіоні. За даними вінницької газети «Червоний край» за організаційної та фінансової підтримки Подільської губернської комісії допомоги дітям в губернії планувалося відкрити 60 ясел для 2,4 тис дітей віком від 6-ти місяців до 8 років [122, с.2].

З ініціативи ЦКДД регулярно проводилися «Тижні захисту дітей», «Тижні допомоги дітям», «Дні голодних дітей» «Суботники допомоги безпритульним». Для їх проведення створювалися комісії з представників ЦКДД, Наркомоосвіти, Наркомздрава, Українського Червоного хреста, ЦКНС, жінвідділу, Укрбюро ВЦСПС та ЦККСМУ під головуванням члена-президії ВУЦВК. На місцях організували відповідні губернські та окружні комісії. У разі необхідності постановою окружної комісії могла бути складена і районна трійка з представників РВК, РКНС та місцевих комуністичних осередків [73, с.1].

Комплекс заходів, що їх мала реалізувати відповідно створена комісія під час «Тижня допомоги дітям» був дуже широким та передбачав: продаж марок та листівок Допомоги Дітям; продаж значків та «емблем» «Тижня»; організацію збору речей для дитячих будинків безпритульних; збір коштів; проведення вечірок, вистав, концертів з відрахуванням частини, або і всього прибутку на допомогу дітям; організацію недільників для поліпшення санітарного і матеріального стану дитячих будинків; проведення лотерей-алегрії та укціонів і т. д.

«Тижні захисту дітей», «Тижні допомоги дітям», «Дні голодних дітей» були найбільш поширеною формою допомоги дітям. Такі заходи проводились у всіх великих та малих населених пунктах республіки, здебільшого відповідальними за цю проведену роботу були громадські організації та міська влада. Такі форми надання допомоги служили доповненням до основної: вилучення безпритульних дітей з вулиці та влаштування їх до дитбудинків, мережа яких у перші післяреволюційні роки постійно збільшувалася [10, с.69-70].

На Поділлі такі «Тижні допомоги дітям» також проводились. В одній із місцевих газет був описаний подібний захід, організований у серпні 1923 р.: «...На Поділлі дуже успішно відбувається «тиждень допомоги дітям». У демонстраціях беруть участь маси дітвори, серед яких особливо відзначаються своєю організованістю і вірним виглядом молоді спартаківці» [107, с.3].

1 липня 1920 р. НКО УСРР схвалив «Декларацію про соціальне виховання дітей». Основне завдання Декларації полягало у тому, щоб, зламавши стару конструкцію, «перетворити всі типи дитячих установ (садки, притулки, школи) в єдину динамічну систему соціального виховання, орієнтуючись на дитячий будинок як на основну організаційну форму». Ідеальною формою соціального виховання проголошувався дитячий будинок». Пояснювалося це необхідністю врятувати безпритульних дітей від загибелі і тим, що індивідуалістична за своєю природою сім'я ніколи не дасть дітям справжнього колективістського, тобто комуністичного виховання [54].

На початку 1921 р. ВУЦВК і РНК УСРР прийняли рішення про проведення реєстрації усіх безпритульних дітей в республіці й направити їх у дитбудинки або колонії. Другим завданням було розширення мережі дитячих медичних закладів. Наступним – це розбудова дитячих дошкільних закладів та створення належних матеріальних, побутових педагогічно-виховних умов для належного розвитку дитини [46, с.138-140].

11 червня 1921 р. РНК УСРР була ухвалена постанова «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю», «Декларацію про соціальне виховання дітей», що визначала приналежність до категорії безпритульних наступним чином: а) залишення їх батьками або особами, які їх замінюють, без будь-якого нагляду та опіки; б) жорстоке поводження з ними осіб, зазначених у пункті «а»; в) ненадання їм потрібного мінімуму виховання і навчання; г) згубний вплив домашньої обстановки; д) ведення самими неповнолітніми хибного способу життя, зокрема жебракування і бродяжництво; є) заняття будь-якого роду торгівлею. Рішення про визнання дітей і підлітків безпритульними приймала комісія у справах неповнолітніх. Дія цього нормативного документа поширювалася на дітей і підлітків віком до 18 років [12, с.124].

Забрати дітей з вулиці ставало пріоритетним завданням комуністичної влади. Дитячий будинок, який за планами перших радянських освітян мав стати осередком виховання людини світлого комуністичного майбутнього, став тоді головною формою порятунку дітлахів від голодної й холодної смерті. Тому кількість дитячих будинків неухильно зростала [112, с.163].

29 червня 1921 р. в Україні було створено Центральну комісію допомоги голодуючим (ЦК Допгол) при ВУЦВК під головуванням Г. Петровського. До діяльності цієї комісії варто поставитись досить критично, адже українські селяни, які вмирали від голоду, тривалий час залишалися напризволяще. Свою діяльність ЦК Допгол Г. Петровського проводив згідно з директивами ЦК КП(б)У.

4 серпня 1921 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про кампанію боротьби з голодом». Прикметним є те, що в документі влада наголошувала на тому, що

потрібно у першу чергу допомогати голодуючим Росії. У той час, як події 1921р. на Україні визначалися неврожаєм і влада вказувала на те, що цей неврожай місцева влада здатна подолати самостійно.

Це означало, що всі кошти, які були вже зібрані в УСРР для допомоги голодуючим, за розпорядженням ЦКДГ Всеросійського ЦВК, мали спрямовуватися у прикріплені до УСРР губернії РСФРР. Лише на початку 1922 р. ЦК Допгол ВУЦВК отримала дозвіл допомагати українським голодуючим, але тільки за рахунок власних коштів, і за умови повного забезпечення потреб РСФРР [108, с.174].

Але, враховуючи всеохоплюючий характер діяльності органу, уряд поклав відповідальність за роботу в царині порятунку дітей від голоду на РЗД, в складі якої було створено секцію допомоги голодуючим дітям. Увага секції зосереджувалась, перш за все, на розгляді і реалізації плану евакуації дітей Поволжя в Україні. Евакуацію дітей з голодуючих губерній Росії було зумовлено високими показниками смертності. Найбільш вразливими у часи голоду були малолітні діти. За даними наведеними Т.Б. Бурєєвим лише на Поволжі та Криму в цей час померло 30 % дітей [12, с.123].

Також, варто зазначити, що організація соціальної роботи з дітьми перетиналась з налагодженням діяльності «Охматдиту» створеного 1922 р. за розпорядженням Наркомату охорони здоров'я. Згодом у губерніях відкрилися його філії, обов'язками яких було проведення комплексу заходів, спрямованих на охорону здоров'я матерів і дітей, організація лікувальних процесів, науково-виховної роботи та підготовки медичних працівників. Під контроль «Охматдиту» були поставлені дитячі садочки, дитячі поліклініки, санаторії та інші дитячі заклади [38, с. 362].

На початку 20-х рр. XX ст. проблема безпритульності набула настільки великих масштабів, що для її подолання радянська влада залучала громадськість. З цієї метою у 1924 р. було засновано всеукраїнське добровільне товариство «Друзів дітей», як громадський підрозділ Центральної

комісії допомоги дітям при ВУЦВК. З 1927 р. товариство почало діяти як самостійна громадська організація.

Діяльність «Друзів дітей» була дуже широкою та мала різні напрями. Організація повинна була відкривати свої осередки на підприємствах та в районах для допомоги безпритульним, хворим, немовлятам та вагітним жінкам. На неї покладався обов'язок брати участь в господарському житті дитустанов. Вони також мали брати участь в заходах органів влади спрямованих на допомогу дітям, проводити подібні заходи з власної ініціативи. Один із їх напрямів діяльності був пов'язаний із протидією експлуатації неповнолітніх. Осередки «Друзів дітей» також мусили «патрунувати» дитячі заклади у райої їх діяльності, тобто надавати їм матеріальну допомогу [45, с.64].

Діяльність товариства була досить важливою у подоланні безпритульності у 20-ті – першій половині 30-х рр. ХХ ст. Його представники збирали безпритульних дітей на вулицях міст, повертали їх додому, або передавали на виховання до відповідних закладів. «Друзі дітей» проводили активну роботу по відкриттю дитячих ясел, майданчиків, майстерень.

Основне фінансове забезпечення товариства здійснювала держава. Водночас, товариство мало й інші джерела фінансування. До них належала комерційно-господарської діяльності об'єднання.

Важливим видається і той аспект діяльності «Друзів дітей», що вони проводили велику роботу в напрямі популяризації ідеї опікунства, як однієї з найкращих форм попередження дитячої безпритульності.

Загалом Товариство «Друзів дітей» зробило вагомий внесок в зменшення рівня безпритульності дітей. Його діяльність продовжувалася до 1936 р.

У 1926 р. в Україні діяло 1965 міських, 1117 сільських та 365 транспортних осередків «Друзів дітей» [72]. Товариство «Друзі дітей» брало активну участь в подоланні проблеми безпритульності та бездоглядності дітей в Подільській губернії, допомагаючи виховним закладам як фінансово, так і

організаційно, долучаючись та організуючи різноманітні заходи навчально-виховного характеру [124, с.4].

Паралельно з розвитком законодавчої бази, формуванням органів влади та організацій побудованих на громадських засадах, що опікувалися безпритульними та бездоглядними дітьми, формувалася мережа виховних закладів. Вперше питання дитячого будинку було поставлено у згаданій вище «Декларації Наркомосвіти УСРР про соціальне виховання дітей» від 1 липня 1920 р. Інтертати повинні були реалізувати завдання колективного виховання дітей в дусі комуністичної ідеології. Відповідно до пануючого комуністичного дискурсу вважалося, що ані сім'я, ані окремі особи, або група осіб, неспроможні виховати, або перевиховати молоде покоління, відповідно до потреб часу [44, с.174-178].

10 червня 1921 р. Наркомпрос була прийнята постанова «Про організацію відкритих дитячих будинків» для сиріт та дітей до 16 років, які залишилися без опіки батьків. Сама назва – «відкриті» дитячі будинки вказувала на те, що будь-яка дитина могла прийти в цей дім в будь-який час та знайти собі притулок, випрати речі, поїсти та відпочити. Такі будинки були особливо важливими для безпритульних дітей, які жили на вулицях міст, не маючи постійного притулку.

Крім цього створювалися будинки для «дефективних» дітей. Взагалі «дефективні» діти є однією із найсуперечливіших категорій, яку виділяла радянська влада. До неї відносили дітей, що мали проблеми на ментальному рівні. Зокрема, глибокі психологічні травми, соціально-шкідливі навички, вони складно піддавалися перевихованню. Застосовуючи до них термін «дефективні» влада тим самим робила акцент на їх природній неповноцінності, і звільняла себе від відповідальності за ті події та процеси, що призвели до такого стану дітей. До них також застосовували термін «важкі діти».

За постановою запроваджувалися полуреформаторії – установи соціальної реабілітації малолітніх правопорушників. Працівники полуреформаторіїв повинні були утримувати дітей протягом того часу, коли

розглядалися їх справи, а потім, після винесення рішення – передавати їх у відповідні установи, які брали на себе їх подальше перевиховання та утримання. Частина з них передавали у спеціальні заклади для морально-дефективних дітей, в яких велася медико-педагогічна робота з малими правопорушниками.

Відповідно до постанови «Про організацію відкритих дитячих будинків» створювалися також різноманітні дитячі прийомники, ізолятори, комісії та колонії для малолітніх правопорушників. Діяльність комісій спрямовувалася на юридичну допомогу дітям. Особливо це стосувалося неповнолітніх злочинців, які найчастіше звинувачувалися в крадіжках.

Закладами для безпритульних та бездоглядних дітей закріплювалися лікарі. На кожні 2-4 дитячі будинки в містах губернії припадав 1 лікар, який лікував цих дітей. Гірше були справи у повітах, оскільки дільничні лікарі без особливого бажання реагували на виклики від дитячих будинків. Тому часто хворих дітей треба було везти до міста у спеціальні дитячі лікарні [70].

25 листопада 1922 р. набув чинності Кодекс законів про народну освіту. З поміж іншого у документі визначалася структура закладів соціального виховання безпритульних та бездоглядних дітей. Прикметним є те, що ця структура відображала поділ дітей позбавлених батьківської опіки на певні категорії. Одна з них у визначенні згаданого закону отримала назву «нормальних» дітей. Для них призначалися дитячі будинки, інтернати, денні дитячі будинки тощо. Очевидно, що всі інші категорії виходили за межі «нормальності». До них належали правопорушники та безпритульні, якими повинні були опікуватися в основних дитбудинках для правопорушників, допоміжних дитбудинках для правопорушників, трудових колоніях для правопорушників, трудових будинках для дівчат, відкритих дитячих будинках для безпритульних дітей.

Для іншої групи, «дефективних» дітей створювалися спеціальні основні та допоміжні дитячі будинки.

Виділяли основні та допоміжні дитбудинки для глухонімих, і окремо для сліпих дітей. Окрему групу складали дитячі заклади по дослідженню і розподілу дітей: приймальники, колектори [14, с.92]. Тут дітей повинні були оглядати лікарі, педагоги, що мало забезпечити кваліфікований розподіл дітей за станом фізичного і психічного здоров'я з метою надання можливості одержати відповідну медико-психологічну допомогу і освіту [128, с.14].

Загалом, перелічені заклади не були розраховані на утримання дітей-підлітків, після 15 років. Хоча доволі часто вони лишалися в дитбудинках і після досягнення 15-ліття [14, с.92].

Також на початку 1920-х рр. почали виникати нові заклади для боротьби з безпритульністю дітей та малолітніми правопорушниками – це трудові комуни. Вони були закладами інтернатного типу, для безпритульних дітей та неповнолітніх правопорушників, які базувалися на трудовому навчанні та перевихованні. Трудові колонії і комуни працювали не без недоліків, але, незважаючи на складні умови, багато безпритульних знайшли притулок, отримали освіту і трудові навички.

Перша така трудова комуна була створена 25 серпня 1920 р. на хуторі Триби неподалік від Полтави, якій у березні 1921 р. присвоїли ім'я Максима Горького. Починаючи з 1920 р. завідувачим цього закладу був призначений Антон Семенович Макаренко. Вихованці комуни займались господарством, працювали у майстернях.

В 1922 р. в Україні нараховувалось 1940 дитячих будинків. Установ для дефективних дітей було 41. Починаючи з 1923 р. спостерігається тенденція до скорочення кількості дитячих будинків. На цей рік їх нараховувалося 1758. Це скорочення, головним чином, пройшло за рахунок їх концентрації в дитячі містечки (городки). Таких містечок в 1923 р. нараховувалось 24 [25].

Починаючи з 1925 р. основною формою інтернатних закладів ставали саме дитячі містечка і сільськогосподарські колонії. Активне створення містечок і колоній означало перехід на повний господарський розрахунок, що поєднував продуктивну діяльність дітей із вихованням, навчанням та

профорієнтацією. Згідно з існуючими інструкціями дитячі містечка створювалися на околицях міста поруч з фабриками і заводами або в сільській місцевості. Містечка у своїй структурі складалися з декількох споруд, де проживали діти у відповідності до різних вікових груп [15, с.194].

Один із прикладів перетворення дитячого будинку на дитяче містечко був реалізований у селі Красновершка Кіровоградської області. У 1924 р. дитячий будинок який тут розміщували реформували у сільсько-господарську агрономічну школу. Після цього кількість його вихованців зросла з 29 до 212 підлітків, віком від 14 до 18 років [122]. Одне із містечок було відкрито поблизу Полтави. Поступово до нього були переведені всі дитячі будинки, що знаходились в місті Полтава [106, с.2].

У 1924 р. представники радянського уряду змушені були визнати, що плани суспільного виховання дітей і розвитку мережі дитячих будинків необґрунтовані, а ослаблення сімейного виховання зумовлене тимчасовими економічними труднощами. Відповідно, до кінця року мережа дитячих будинків була скорочена до 1 056 закладів, а кількість вихованців у них становила 82 тис. осіб. Вже у 1927 р. таких закладів було 411 з контингентом 48 тис. вихованців. Радянська влада була змушена відступити від масової організації дитячих будинків, побудови дитячих містечок та повернутися до пріоритетності виховання дітей у сім'ях [88].

На скорочення фінансування та зменшення кількості дитячих установ вплинула політика правлячої партії. Керівництво на перший план ставило вирішення економічно-господарських питань, а не освітньо-культурну сферу.

Взявши курс на індустріалізацію, радянська влада з кінця 20-х рр. XX ст. почала надавати перевагу не вихованню, а відправці вихованців дитячих установ та тяжкі роботи. Уже в квітні 1929 р. Секретаріат ЦК ВЛКСМ запропонував відправити 5 тис. безпритульних підлітків на лісорозробки. Через нестабільну економічну ситуацію та низький рівень життя діти часто ставали бездоглядними та безпритульними, це їх змушувало виходити на вулицю та вдавалися до протиправної діяльності. Це призводило до

погіршення кримінальної ситуації в українських містах. Зростання числа злочинів, яке було призупинено в 1925-1927 рр., відновилося приблизно в 1929-1930 рр., тобто з початком форсованої індустріалізації та колективізації [38, с.360-363].

В період Голодомору 1932-1933 рр. невпинно скорочувалась мережа вже існуючих дитячих будинків, було важко їх утримувати через катастрофічну нестачу продовольства. Політбюро ЦК КП(б)У в своїй Інструкції «Про відправлення дітей на село» від 5 серпня 1933 р. визначало головним завданням в боротьбі з безпритульністю передачу дітей-сиріт на патронат як колгоспам, так і селянським родинам. Не важко уявити в якому стані опинилися діти, яких знову повертали в голодне село.

Гадаємо, що цей крок уряду не тільки не міг допомогти вирішити проблему безпритульності на той час, а був навіть, злочинним. Передача дітей на патронат у село, де люди вмирали майже щодня, прирікала дітей на голодну смерть. Втечі дітей, що знаходились на патрунуванні з села стали масовими. За період з 1 серпня по 20 вересня 1935 р. В УСРР приймальником-розподільником НКВС з загальної чисельності вилучених з вулиці дітей передано на патронат до колгоспів 1475 дітей, з яких біля 50% у вересні органи міліції затримали повторно [75].

Відповідно до постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про ліквідацію дитячої безпритульності і бездоглядності» 1935 р. всі дитячі заклади для безпритульних дітей передавались із відомства Наркомосу до Народного комісаріату внутрішніх справ. У новому підпорядкуванні зазнали змін і організаційно-педагогічні засади діяльності дитячих будинків. Відбулася переорієнтація освітньої політики із соціального виховання на комуністичне [37].

Отже, на початку 1920-рр. органи радянської влади видали ряд розпоряджень та постанов, які стосувались профілактики та боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю та запровадили розгалужену систему влади, яка здійснювала ряд заходів, спрямованих на охорону

дитинства. У даний період утворилась система навчально-виховних закладів для даного контингенту дітей. Поряд із позитивними моментами, відзначено і ряд проблем – недостатня кількість виховних закладів та їхнє матеріальне забезпечення, виховання «нових людей» на ідеологічних засадах та ін.

Варто зазначити, що політика цього питання була неоднолінійною: спочатку заклади для безпритульних активно створювались, а потім через ряд соціально-економічних проблем почали скорочуватись, як наслідок – це вплинуло на загострення кримінальної ситуації та збільшення числа безпритульних.

2.3 Освітньо-виховні заклади для безпритульних і бездоглядних дітей на Поділлі

Ситуація безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі на початку 1921 р. відповідала загальноукраїнських тенденціям та була достатньо складною. Статистичні матеріали нараховували на цей час 23 тис. безпритульних дітей у Подільській губернії. Губернська влада також мала забезпечити проживання 3,5 тис. дітей з інших голодуючих губерній. При цьому їх прибуло значно більше. За офіційними даними, ця кількість сягала 5 957 осіб [42, с.55].

Фактично організаційним центром боротьби з дитячою безпритульністю та бездоглядністю в Подільській губернії на початку 1920-х рр. були комісії допомоги дітям при ВУЦВК. Вони функціонували при місцевих, повітових, сільських радах. Ці комісії повинні були стежити за використанням державних коштів, тобто перевіряти чи вони йдуть за призначенням. Також ці комісії повинні були шукати різноманітні можливості для наповнення фонду допомоги дітям. Така комісія на Поділлі почала діяти 1 вересня 1923 р. До її складу також входили представники інших організацій, які допомагали безпритульним дітям [46, с.139].

Однією з таких організацій був місцевий осередок «Друзі дітей». Лише в Могилів - Подільському повіті на 1924 р. налічувалося більше 100 осередків цього товариства, які об'єднували близько 5 тис. осіб У Вінниці було кілька десятків таких товариств, до складу яких входило до 3 тис. осіб, а 1926 р. у місті їх налічувалось вже близько 70. На той час у сільській місцевості губернії діяли 323 осередки «Друзів Дітей» з кількістю 11461 членів. Всі вони, як правило, опікувалися сиротами в сільській місцевості. Там їм виділялась земля, засів цих земель проводився силами селян, а врожай передавався дітям – сиротам [80, арк.14-16].

Члени цього товариства не лише допомагали дітям матеріально, але і проводили з ними виховну роботу. Найбільш активно такі осередки діяли у Гайсинському та Тульчинському округах.

Вагомий внесок у подолання дитячої безпритульності був зроблений Подільським губернським відділом соціального виховання. Ця установа включала дитячу інспектуру, комісію боротьби з неповнолітніми правопорушниками, адресний стіл охорони дитинства, губернський дитячий комітет. Так, на забезпеченні відділу соціального виховання у Вінниці в 1923 р. перебувала трудова колонія ім. Гринька, десять дитячих будинків, чотири установи охорони дитинства, серед них колектор для неповнолітніх правопорушників, колектор – карантин, евакоприймник для єврейських дітей та прийомник для голодуючих при губернському відділі охорони здоров'я [46, с.139].

У Подільській губернії створювались заклади як індивідуального відкритого опікування (консультації, ясла, дитячі садки тощо), так і заклади закритого опікування (будинки матері і дитини, приюти тощо). Лише, у січні 1921 р. під час тижня захисту дітей у Вінниці були відкриті 5 дитячих будинків. Невдовзі у них виховувалося близько 700 дітей [78, арк. 29-31].

Загалом, станом на 1921 р. в Подільській губернії працювали 7 дитячих будинків закритого типу з 212 вихованцями, 3 – відкритого типу з 330 дітьми,

4 – школи-клуби з 312 дітьми. У губернії працювало також 27 трудошкіл, у яких навчалось до 15197 осіб [95, арк.774].

Найбільше дитячих будинків нараховувалося у Вінниці. У 1921 р. в місті відкрили 5 дитячих будинків. У цей же час Жмеринський повітвиконком обладнав «Дім малятка» на 35 дітей, відремонтував та забезпечив «свинями, коровами, овочами» на зиму дитячі будинки та притулки [44, с.175-177].

У серпні–вересні 1922 р. у кожній волості Подільської губернії було створено дитячий будинок, аби дітей з голодуючих губерній можна було приютити та об'єднати. Планувалось, що кожний з таких будинків буде містити 68 дітей, 6 вихователів і 4 представника технічного персоналу. У всіх дитячих будинках було розміщено 877 дітей. Відділом Нароосвіти і Відділом Соціального Виховання було вирішено зорганізувати 14 таких будинків у різних селах Подільської губернії. Кожному дитячому будинку був призначений Уздравом лікар, обов'язками якого було як лікування дітей, так і спостереження за санітарним станом будинку. Крім того, лікар був зобов'язаний читати лекції з гігієни всім вихованцям дитячого будинку [19].

Зокрема, один із таких будинків діяв в Ямпільському повіті. У ньому знайшли прихисток діти з голодуючих губерній Поволжя [38, с. 358-364].

У Подільській губернії приділяли велику увагу допомозі голодуючим дітям Поволжя. На кінець березня 1922 р. у губернії було зібрано 18 тис. пудів продовольства і 2 мільярди карбованців. Слід зауважити, що голод охопив не лише Поволжя, а й українські губернії – Запорізьку, Катеринославську, Донецьку, Миколаївську, Одеську.

Варто зазначити, що суверенітет Української республіки був настільки обмежений, що навіть власним продовольством не можна було розпорядитися і допомогти безпосередньо українському населенню, що потерпало від голоду. ВУЦВК мотивував це тим, що «розмір голоду в цих губерніях не поступався голодуючому Поволжю», куди відправляє в 4 рази більше вагонів з продуктами, ніж у свої губернії [38, 358-364]. Дуже сумнівно, що діти Поволжя отримали зібраний хліб та матеріальну допомогу зібрану з

Подільської губернії, адже цілком можливо, що ці кошти та продовольство залишилось на місцях.

Значна допомога дітям, що постраждали від голоду, була надана під час проведення місячники допомоги, який спочатку оголосили з 15 січня по 15 лютого 1923 р., а потім продовжили до 25 березня, адже допомоги потребувала значна кількість дітей. Під час цього місячника допомоги всі організації та установи купували марки «Місяця допомоги дітям». Отриманні кошти розміщувались на спеціальному рахунку місячника у Вінницькому відділенні Держбанку й використовувались переважно на допомогу дитячим притулкам [80, арк.14-16].

На початок 1920-х рр. на території Поділля з'являлися та діяли тимчасові дитячі притулки, в них діти перебували до 6 місяців. Далі з цих притулків дітей поступово розселяли по селянських родинах.

Загалом система патрунування, як один із засобів подолання безпритульності та бездоглядності дітей набула широкого розповсюдження. Вона використовувалася і на Поділлі. Її поширення було обумовлене недостатньою кількістю дитячих установ, слабким рівнем їх матеріального забезпечення, нестачею державних коштів, масштабами безпритульності і неспроможністю держави і її місцевих органів влади власними силами вирішити цю проблему.

Як правило, на індивідуальний патронат віддавали дітей у сільські родини до досягнення ними 12 річного віку, у міській – до 14-річного віку, тобто до того часу, коли можна розпочати виробниче навчання неповнолітніх. Для сімей, що брали дітей на патрунування передбачалося виділення матеріальної допомоги. Так, наприклад, у 1934 р. уряд планував виділити по 300 крб. у рік на кожну патруновану дитину. Запровадженням системи патрунування уряд намагався вирішити відразу декілька проблем. По-перше, поліпшити харчування дітей у дитячих будинках, передавши їх на утримання державних та громадських організацій. По-друге, звільнити державні кошти для допомоги іншим, не інтернованим дітям. І по-третє, забезпечити нормальні умови

існування та виховання безпритульним дітям, розміщеним у міських та селянських родин [75].

Реалізація системи патрунування не завжди була абсолютно успішною та позитивною. Потрапивши до такої прийомної родини, діти не завжди відчували справжнє родинне тепло. Окремі з них, переставали добре навчатися, а інколи зовсім покидали школу, натомість починали працювати, бо їх у цих сім'ях розглядали як робочу силу.

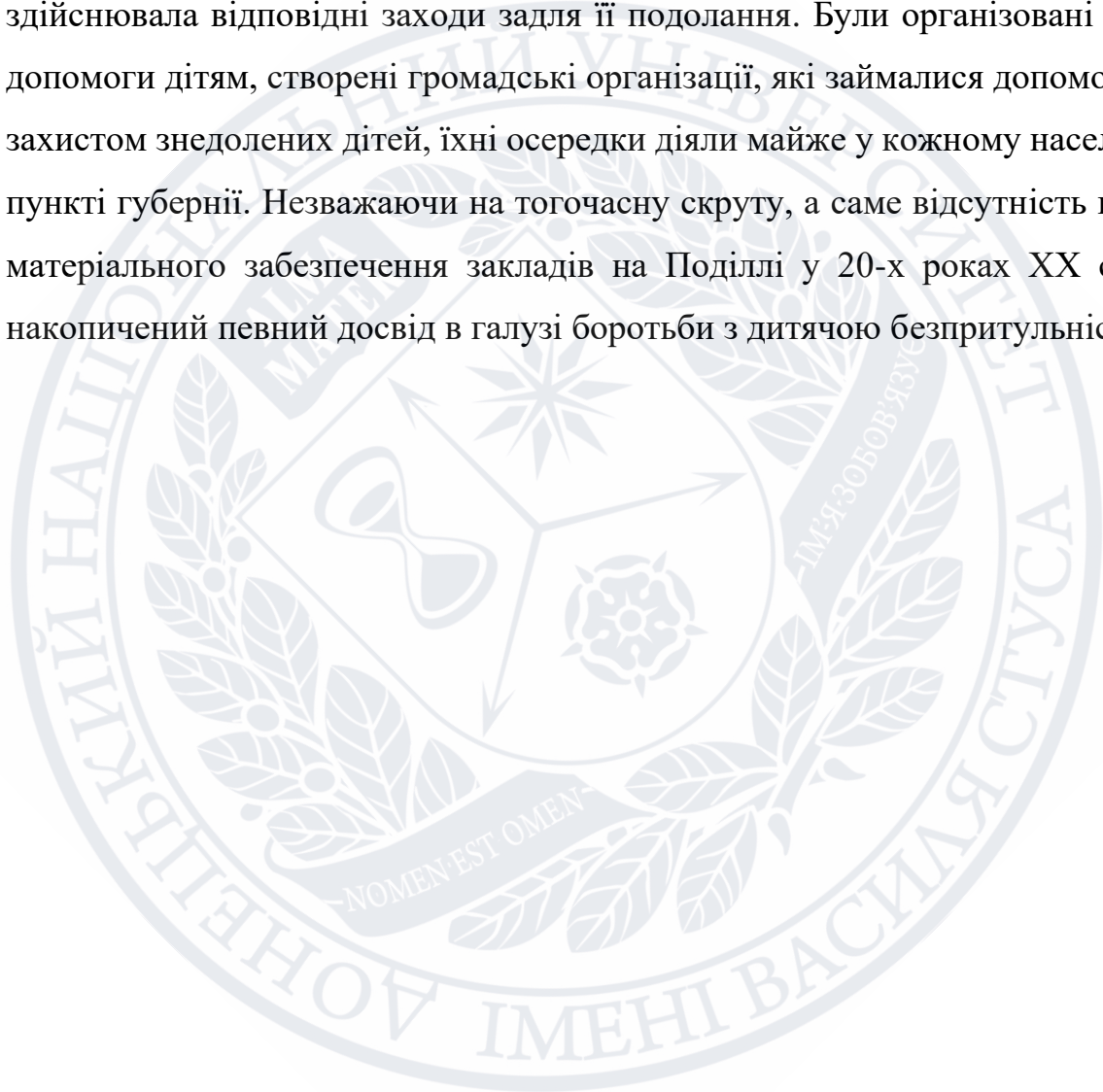
У звіті Ольгопільського повітового відділу народної освіти за 1922 р. йшлося: «Яке там організоване виховання, яка там наука, коли гола і боса дитина віддається часто насильно на утримання того чи іншого селянина. В плані роботи відділу: зібрати розкиданих по хатах дітей та розселити їх по дитячих будинках». Чимало було випадків у селах, коли опікуни забрали землю та інше, що належало сироті [74, арк.361].

З метою подолання таких випадків представники місцевих органів соціального захисту пропонували обрати одне найкраще сирітське обійстя і при ньому «нарізати душеву» норму поля для всіх бездоглядних сиріт цього села. Сюди ж перенести з інших сирітських будинків всі господарчі приладдя і з них побудувати потрібні для дитячого будинку господарські будівлі. Таким чином, створювалась трудову дитячу колонію. Таку спробу робили жителі с. Грушка Ярузької волості [90, арк.85].

Значною у процесі подолання безпритульності в досліджуваному регіоні була допомога «Охматдиту». У 1923-1924 рр. у Подільській губернії на кошти і за сприяння організації утримувалось 1428 безпритульних дітей, в тому числі 327 дітей- у закритих дитячих закладах, а 1101 – у відкритих. Їхній матеріальний стан, оснащення, кадри знаходились на вищому рівні, ніж в аналогічних установах народного комісаріату освіти: охматдитські дитячі установи були забезпечені паливом на 90%, продовольством на 100%. Проте, вирішити всі проблеми організація не могла. Утримання дитячих будинків потребувало великих фінансових ресурсів, яких весь час не вистачало [46, с.139].

Після 1921-1923 рр. на Поділлі, як і в усіх інших регіонах республіки, відбувалися скорочення дитячих установ для безпритульних через ряд соціально-економічних причин. Прослідковується недофінансування, економія та дефіцит елементарних речей.

Отже, приведені вище матеріали переконливо свідчать, що проблема бездоглядності та безпритульності була однією із ключових. Державна влада здійснювала відповідні заходи задля її подолання. Були організовані комісії допомоги дітям, створені громадські організації, які займалися допомогою та захистом знедолених дітей, їхні осередки діяли майже у кожному населеному пункті губернії. Незважаючи на тогочасну скруту, а саме відсутність гідного матеріального забезпечення закладів на Поділлі у 20-х роках XX ст. був накопичений певний досвід в галузі боротьби з дитячою безпритульністю.



РОЗДІЛ 3. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ ВИХОВАНЦІВ ДИТЯЧИХ БУДИНКІВ ПОДІЛЛЯ

3.1 Особливості навчально-виховного процесу в інтернатних закладах

Соціалістична революція внесла свої корективи у всі сфери життя суспільства. Вона корінним чином змінила долю країни в цілому та соціальну педагогіку зокрема. Система комуністичного виховання почала створюватися з 1918 р. В. Леніним, Н. Крупською, А. Луначарським, А. Макаренком та іншими. Ця система залишалася діючою до кінця існування СРСР. Як зазначали теоретики, метою комуністичного виховання було формування всебічно і гармонійно розвиненої особистості, громадянина-колективіста, особистості соціалістичного типу, що володіє відданістю ідеалам комунізму, політичною активністю, патріотизмом і інтернаціоналізмом, комуністичним ставленням до праці.

Державні діячі плекали великі надії на виховання з колишніх безпритульників корисних для держави людей. Так, А. Луначарський наголошував, що «безпритульна дитина за своїми здібностями, кмітливістю, за загальним рівнем нервової системи значно вище середньостатистичної дитини в сім'ї». На його думку, якщо безпритульника пригріти й нагодувати, то з нього вийде «державна» дитина, якою можна буде пишатися. Таким чином, держава хотіла зробити з асоціальних «дітей вулиці» повноцінних і вдячних громадян, які б були усім зобов'язані їй. Зважаючи на це, колишні безпритульні, відірвані від родини, вбачалися ідеальними кандидатами на роль майбутніх «нових людей». Дитбудинки, у свою чергу, мали стати «фабриками» цих людей [15].

Виховання дітей у дусі колективізму виходило на перший план у радянські часи. Тому варто зазначити, що саме центральною проблемою

педагогічної практики і теорії А. С. Макаренка була організація та виховання дитячого колективу. Особливе місце в педагогічній теорії і практиці А. Макаренка посідає трудове виховання дітей і молоді. У його системі виховання трудова діяльність була центральною. Праця матиме виховне значення лише за умови, якщо вона органічно пов'язана з моральним, естетичним, фізичним та іншими аспектами виховання. Виховний вплив праці можливий тільки тоді, коли вона, результативна, має творчий характер, осмислена, колективна, педагогічно доцільна [66].

Важливий вплив на розбудову радянської системи освіти та педагогіки внесла Н.Крупська. Їй належать численні статті і брошури з питань трудового навчання, політехнічної освіти, педагогічної освіти, дошкільного та позашкільного виховання, змісту і методів навчання [5, с.22]. Варто зазначити, що Н.Крупська долучилась до формування дитячих організацій. Вона була однією з ініціаторок створення піонерського руху. Саме цей рух посідав важливе місце у системі ідеологічного виховання молоді. Серед завдань, які належало виконувати піонерам, були такі: допомога безпритульним, боротьба з не писемністю.

Діти, які виховувались в тоталітарному суспільстві були не лише тими, на яких поширювалась ідеологічна пропаганда, але й виступали активними розповсюджувачами засвоєних ідей. Керуюча партія виховувала дітей в комуністичних традиціях, тим самим закріплювала ті якості, які були притаманні державній ідеології, а саме: нав'язування класової ненависті, нещадності, фанатичної відданості тоталітарному режиму, правлячій партії і особисто керівнику держави. Дитячі установи мали на меті стати місцем, де формувався ідеологічно підкований радянський громадянин. Зокрема, саме на цих чинниках акцентувала увагу українська дослідниця Нані Гогохія [34, с.202].

А. Синявський визначає три основні якості «нової людини». По-перше, це безмежна відданість вищій цілі, що полягає в побудові ідеального суспільства. По-друге, рішучий перехід від ідеї до дії, «нова людина» не

мрійник, а діяч і практик. І одне з її головних завдань полягає в тому, щоб усіх зробити схожими на себе і тим самим побудувати комунізм. По-третє, нова людина обов'язково виступає як представник маси чи класу, який через неї і здійснює свій ідеал. Тому влада ставила собі за мету перетворювати «старих людей» у «нових». Державна влада, фактично, уособлювала собою поєднання в'язниці зі школою для дітей, тому й виховання відбувалося через покарання [110, с.156-160].

На думку О. Міхєєвої, тогочасна система виховання тісно пов'язувалася з економічною системою, тож індивідуалізм і ринкова економіка буржуазного ладу повинні були поступитися місцем колективізму й економіці плановій. На противагу індивідуалізму, дитячий будинок радянського типу мусив виховувати колективізм, колективні дії та колективну свідомість, котрі повинні були закладатися з дитинства [70, с.122].

Статеве виховання у дитбудинках мало суперечливий характер. Причиною цього був, по-перше, набутий «дітьми вулиці» негативний сексуальний досвід; подруге, невідповідність вихователів і педагогів до розв'язання таких інтимних і на той час суворо замовчуваних «недитячих» проблем [37]. Комуністична ідеологія передбачала створення «нової людини», яка б не обмежувалась у своїй свідомості різними забобонами і не страждала на «вади» капіталістичного світу. Тому радянська влада зруйнували усталену систему соціальних норм, що відобразилось і на зміні статевої моралі тогочасної людини. Робилися спроби переосмислення ролі таких традиційних соціальних інститутів, як сім'я та шлюб.

У 1921 р. НКО був прийнятий «Порадник по соціальному вихованню дітей», де регламентувалося питання спільного виховання хлопців і дівчат у межах однієї установи. Утім, в установах для дітей-правопорушників, згідно з циркуляром НКО від 30 липня 1921 р. ця вимога не враховувалася. Проте, фактично окремих трудових будинків для дітей різної статі радянською владою організовано не було, насамперед через брак коштів і слабку

матеріально-технічну базу. Через це дуже гостро стояло питання про статеве виховання утриманців цих закладів.

Варто зазначити, що в закладах для безпритульних та бездоглядних проводилась антирелігійна політика, що істотно впливала на світосприйняття нового покоління радянської людини. Антирелігійне виховання охоплювало цілком усю роботу дитячої установи. Воно проводилось через клубно-гурткову роботу (гуртки-безбожників, екскурсії, антирелігійні вечори, стінгазети, бесіди, лекції, походи в кіно з переглядом тематичних фільмів) через трудові процеси тощо [37].

У 1924 р. у більшовиків виникла ідея створення дитячої книги про «реальний світ». Ця масова політична книжка мала «навчити дітей розпізнавати класових ворогів пролетаріату і вести із ними боротьбу, організувати на боротьбу за міжнародний комуністичний рух, боротися з куркулями». Дитячий колектив мав бути головним героєм усіх книг [15, с.194].

У 1931 р. влада забрала у дітей казки. Також до списку шкідливої літератури потрапили дитячі твори, де мова йшла тільки про дітей, адже підростаюче покоління, на переконання більшовиків, мало орієнтуватися на подвиги проводирів революції та дорослих робітників-комуністів [68, с.37].

Загалом, державні органи здійснювали контроль і не допускали літературні твори, стосовно яких була підозра, що вони можуть мати негативний вплив на дітей. Жорстка цензура дитячого культурного продукту здійснювалася з метою формування «нової» ідентичності. «Правильна» література мала пришвидшити процес витворення із дітей «нових людей» [15, с.194].

Прагнула влада встановити контроль і над речами, котрими гралися діти. Проголошувався курс на створення «ідеологічно правильної іграшки». Проте, через брак товарів влада пропонувала модернізувати старі речі, або робити іграшки власноруч з яєчної шкарлупи, картону чи пробок. До списку рекомендованих іграшок потрапили механічні іграшки, побутові речі тощо [109, с.156]. Забороні підлягали іграшки, що на думку влади могли викликати

непотрібні емоції й особистісні якості (ляльки, пупси, скарбнички тощо) [111, с.125].

У 1920 р. було видано перший навчальний план, відповідно до якого в школі дитячого будинку передбачалося вивчення таких предметів: математика, рідна мова, природознавство, фізика, хімія, географія, історія, краєзнавство, малювання і ліплення, ручна праця, ігри, фізичні вправи, співи [58, с.225]. Переважною мовою викладання у дитячих будинках різного типу була українська мова. Зокрема, на Поділлі близько 90 % навчальних закладів використовували у навчальному процесі українську мову [5, с.23].

У більшості навчально-виховних закладів під час навчання діти поділялися на чотири групи. Діти 7-річного віку навчалися у чотирирічних школах при дитбудинках. Діти старших груп навчалися в 7-річних школах. «Переростки» розподілялися до будинків робочих підлітків, у профшколи, комуни. Для неписьменних «переростків» створювалися також гуртки лікнепу [11, с.92].

У закладах для правопорушників навчання проводилося також за класною системою. Оскільки у даних закладах виховували дітей-злочинців, то поділ на класи відбувався в залежності від віку, розумових здібностей і загального розвитку дітей. У таких спеціалізованих закладах для безпритульних дітей із девіантною поведінкою єдиної учбової програми не було, вона розроблювалася в кожному закладі окремо, враховуючи попередній рівень знань, психологічні й вікові особливості їх вихованців [21, с.19-20].

Загалом, шкільні заняття в закладах для безпритульних дітей проводилися щоденно і займали більшу частину дня вихованців. Академічний рік у подібних закладах, як правило, складався з 2-х півріч (семестрів): осінне-зимового з 1 вересня (жовтня) по 1 березня та весняно-літнього з 1 березня по 1 вересня (жовтня). Протягом літнього триместру дітям проводили екскурсії, за наявності земельної ділянки при дитячому закладі, вони займалися вирощуванням сільськогосподарських культур, інколи проводилися класні заняття.

Згідно з Кодексом законів про народну освіту 1922 р. поряд із навчанням важливе місце відводилося вихованню безпритульних дітей, практичному ознайомленню дітей з процесами та знаряддями праці [15, с.194]. Виховна робота супроводжувала фактично весь час перебування у дитзакладах їх вихованців. Вона була комплексною, системною та складалася із соціального, суспільно-політичного, трудового, антирелігійного, фізичного та статевих виховання [37]. Усі складові процесу тісно перепліталися і реалізовувалися тільки в системі. Виховний процес відповідав офіційному дискурсу та спрямовувався на формування «пролетарської дитини» з усіма притаманними класовими характеристиками.

Соціальне виховання реалізовувалося через чітко організоване дозвілля і позаурочну роботу. Одним із методів цього виховання була позакласна робота (спів, малювання стінгазет, естафети, екскурсії). Клубна робота проходила синхронно зі шкільною. Укріплювалося дитяче самоврядування, через, яке велося соціальне виправлення дітей.

Система самоуправління, що існувала в дитбудинках мала на меті дати вихованцям відчуття себе господарями закладу. Відповідно до реалізації принципів самоуправління у дитячих будинках створю не дивлячись на те, що в структуру дитячої ради входили і представники адміністрації.

Самоврядування не обмежувалося діяльністю дитячої ради. Повсякденну роботу в будинку вели комісії, які обиралися вихованцями. Як правило, це були: навчально-трудова, культурномасова, санітарно-побутова комісії, редколегія стінної газети [53, с.242].

В закладах для безпритульних, створювалися також дитячі господарчі комітети. Існували дитячі суди над порушниками. Вихованці дитячих будинків самі вели свій весь розпорядок шкільного життя, слідкували за чистотою приміщень, за своєчасним приходом до школи до початку занять. В деяких школах влаштовували так звані літературні суди.

Водночас, залучення дітей до самоуправління мало на меті не лише підготувати їх до дорослого життя, а й відповідало ідеологічним засадам

виховання. Адже запровадження засад самоврядування були дієвими засобами політичної та ідеологічної «обробки» дітей. До організації позаурочної виховної роботи залучались піонери та комсомольці, які мали допомагати і контролювати цю роботу [32].

Одною із складових результативної соціалізації було перевиховання безпритульних та бездоглядних дітей. Задля цього необхідно було перевиховувати та змінювати ті негативні риси, котрими їх щедро наділила вулиця. З цією метою у дитячих закладах велася боротьба з азартними іграми. Вихователі вилучали у дітей колоди гральних карт, карали їх власників і активних учасників ігор.

Боротьба із тютюнопалінням не відрізнялася особливим успіхом. Заборона та вилучення папірос і недопалків часто призводила до ще більшого вживання тютюнового «наркотику». Лікарі та вихователі проводили лекції і бесіди з дітьми про шкоду паління та негативний його вплив на здоров'я, однак більшість дітей продовжувала отруювати свій організм [22, с.293].

Невід'ємною складовою виховання дітей у дитбудинках було привчання їх до гігієни. У дитзакладах проводилися лекції по санітарії та гігієні. Такі заняття проводилися щонайменше один раз на тиждень з метою попередження розповсюдження захворювань туберкульозом. Це було необхідно, адже, зважаючи на часто незадовільні умови утримання дітей у закладах і попереднє їхнє перебування на вулиці, туберкульоз був доволі розповсюдженою смертельною хворобою серед дитячого контингенту [53, с.258].

Провідним напрямом виховної роботи у дитячих закладах було трудове виховання. На думку тогочасних педагогів, воно мало бути невід'ємною частиною роботи з колишніми безпритульниками і мало стояти на першому місці у процесі їх соціалізації [4].

Трудове виховання проводилося у різних формах: самообслуговування, робота в майстернях, сільських господарствах, у деяких установах воно поєднувалося із професійною підготовкою. Основним методом трудового виховання була організація майстерень у дитбудинках. Їх обладнання було

передбачене ст. 181 Кодексу законів про народну освіту. Завдяки облаштованим майстерням учні могли отримати професійне навчання і забезпечити заклад необхідною продукцією.

Практика, за якої самі вихованці разом з вихователями мали забезпечити себе усім необхідним, була дуже поширеною. Кожна школа, дитячий будинок і професійні школи мали свої частки землі. Наприклад, у одному з дитячих будинків у м. Бандишівці, що на Поділлі була ціла ферма з повним господарством, інвентарем, овочевим садом (18 десятин), ставком тощо. Там працювали діти разом з технічним персоналом і вихователями [87 арк. 80].

Щоправда, навчанню у таких закладах не приділялось багато уваги. У документі, що описував організацію навчального процесу в Бандишівському дитячому будинку вказувалося, що на навчання діти «збиралися кожної неділі або на свята в школу для теоретичних занять».

В цілому ж, педагогічна робота у дитячих установах проводилася «сезонно». Весною і влітку діти переважно працювали в садах, на городі і на полі. Осінь і зима заповнювалися теоретичним навчаннями. З цього можна зробити висновок, що діти мали низький рівень освіти [87, арк.78].

Причому, Бандишівський дитячий будинок вважався одним з найкращих з точки зору педагогічних та господарських умов. Натомість, відносно Мурафського дитячого будинку вказувалося, що «педагогічна сторона його виглядає досить гарно, проте господарча – слабша». Серед найгірших дитячих установ Поділля був Марківський дитячий будинок у всіх відношеннях. Діти навіть просили про зміну вихователського персоналу [77, арк.21].

Для хворих дітей із закладів НКОЗ також організовувалися майстерні, де вони в залежності від захворювання щодня займалися. Так, в установах для дітей хворих на туберкульоз допускалися такі види праці: городництво, садівництво, птахівництво, догляд за дрібними тваринами, роботи по дереву, роботи з картоном і папером, рукоділля [53, с.262].

Комуністичні ідеологи ставили на одне з перших місць працю як метод формування «нових людей» для існуючого соціуму. Влада намагалася

виховати з дітей «відповідальних» робітників з якомога молодшого віку, тому для цього дитячі заклади отримали свою трудову спеціалізацію (існували фабричнозаводські, сільськогосподарські тощо) [19].

Важливе місце у виховному процесі мала ідеологічна робота з вихованцями дитячих будинків. З цією метою їх активно залучали до радянської святкової культури.

Масові свята визначалися важливим елементом виховної роботи, адже свята структурують життя людини, супроводжуючи від початку і до кінця життя. Вони відіграють важливу роль у процесі її інтеграції в соціум. Під час святкування плідно експлуатувався концепт «щасливого радянського дитинства» в контексті звеличення влади як захисника і кращого друга радянських дітей. До середини 1930-х рр. цикл дитячих свят практично співпадав із дорослим, хоча в ньому були присутні і власне дитячі урочистості – Міжнародний дитячий тиждень, Міжнародний юнацький день тощо. Але вони були суто ідеологічними, в ритуалі їхнього проведення основну роль відігравала інформативна і політико-виховна функція.

Радянське керівництво республіки дбало, щоб діти, отримавши задоволення від небуденної, святкової атмосфери, яскравих атрибутів які її супроводжували, відчули свою приналежність до цього свята та радянського соціуму, персоналізовану вдячність владі, яка влаштувала таке веселе свято. Для пропаганди нових міфів про відчайдушну і одностайну революційну боротьбу українських трудящих проти царського режиму використовувався першотравень [33; 34]. Усі ці святкові ритуали і риторика мали служити для створення ілюзії, що Радянський Союз – це «рай для дітей».

Опис ідеологічного виховання, шляхом залучення до таких свят «справжніх громадян» Радянського Союзу, подано в газеті «Голос праці». В статті під назвою «Свято єднання» описане святкування 1-го травня в 4-му дитячому будинкові імені Леніна в м. Бердичеві, що на Поділлі: «...На цьому вечері, крім дітей були також комсомольці і робітники 1-го державного шкіряного заводу (теж ім. Ілліча), які брали в цей вечір шефство над дитячим

будинком. Вечір св'ята й шефства відкривається президією з самих же дітей. Комсомольська й робітнича музика, грав Інтернаціонал. Діти вітають робітників, день першого травня і замордованих дітей Заходу. Робітники згадують жалібним маршем т. Леніна.

Були ще привітання від дітей, робітників, комсомолу і від студентів незаможників з педкурсів. Нарешті шеф вручає дітям будинку червоний прапор з гаслами. Робітник, що вручає прапор, каже: «Сьогодні в нас великий день, день першого травня і день єднання дітей з робітниками. Хай же міцніше єднання до якого нас кликав Ілліч!» [35, с.4].

Отже, процес соціалізації колишніх безпритульників був багатостороннім і неоднозначним, зважаючи на набуті дітьми на вулиці звички та норми поведінки. Виховна робота будувалася на принципах комуністичного виховання. Дітей виховували у дусі колективізму, формували з них «нових людей» – повноцінних членів комуністичного суспільства.

Головним методом цього процесу мало стати колективне виховання. Нав'язування нової ідентичності здійснювалося усіма можливими методами (через дитячі твори, іграшки і пресу, промови офіційних осіб і методичні матеріали). Повсякденність дітей у дитбудинках визначалась державною політикою й було влаштовано таким чином, щоб формувати у вихованців необхідну ідентичність. Навчально-виховний процес у дитзакладах включав соціальне, суспільно-політичне, трудове, фізичне та статеве виховання і шкільне навчання. У планах влади, дитячий будинок мав стати осередком виховання людини «світлого комуністичного майбутнього».

3.2 Побутові умови вихованців дитячих будинків

Радянська влада покладала великі надії на дитячий будинок, який мусив замінити усі інші форми виховання дітей, включаючи і сімейне виховання. Однак реалії тогочасного життя: наслідки війн та революцій, матеріальні проблеми, велика кількість дітей, що потребували допомоги примусили владу відмовитися від таких «великих» завдань вже тоді, та почати з вирішення цілком земних та реальних проблем [70].

Дитячий будинок, який мав стати осередком виховання людини світлого комуністичного майбутнього, став тоді однією з головних форм порятунку дітлахів. Тому кількість дитячих будинків неухильно зростала, однак численність бездомних дітей випереджала зусилля влади.

Радянська влада намагалася прикрасити, ідеалізувати життя вихованців дитячих будинків. Формування такого наративу можна простежити за публікацією «Безпритульні в ізоляторі» в газеті «Вісті ВУЦВК» від 25 січня 1925 [26, с.4]. Хоча стаття була присвячена Харкову, можна зробити висновок, що подібна ситуація була типовою, і у висвітленні повсякденного життя вихованців дитячих закладів для безпритульних Поділля. «...250 безпритульних дітей зібрано на вулицях Харкова. Всі вони зараз перобувають в ізоляторі для дітей при вул. Червоноармійця. Діти від 2 до 16 років, з 46 дівчаток живуть окремо від хлопчиків. Ранком діти встають о 7 год., снідають, чай п'ють з молоком та білим хлібом. Обід їм дається з 2-х м'ясних страв. Лягають спати о 8 годині вечора, повечерявши (м'ясна юшка). В ізоляторі видно порядок і чистоту. Малеча бавиться в м'яча на чистій теплій підлозі, старші роблять гімнастичні вправи у великій залі, де злагоджено всі потрібні на це приладдя. У цій же залі є театральна сцена.

Самі діти тут влаштовують вистави, але найголовніше в ізоляторі це стінна газета: діти в ній пишуть про всі страхіння минулого безпритульного життя: тут і ночівля по смердючих смітниках і голод, побої, тут страхіння роспусця. Одна дівчинка у стінній газеті пише, як вона годувалась однятим у

собаки великим маслаком і гризла його, щодня закопуючи в землю, щоб його була хто не вкрав.

Потрапивши до ізолятора, вона каже, що зазнала тут і ласки і тепла, та зрозуміла, що таке радянська влада для безпритульних дітей.

«А он, пише білоголова Соня: пішли наші, їх за окном ще багато... холодно, сніг на дворі, де вони ночуватимуть? Що вони їстимуть? Я знаю ці брудні холодні халупки куріні, печери в землі, отам вони 'ночуватимуть, притулившись одне до одного, змерзлі, вкупі з прибудними собаками. А їсти?! Чи пощастило що вкрати або випрохати? їх би сюди до нас, що вже зраділи б!... Соні 14 років».

У кімнатах прибирають діти самостійно, помости миють теж самі. Призвичаїлись зовсім, а раніш були дикі, як звірята; усе били, сукню на собі рвали, руки вихователям кусали зі сходів їх штовхали. Каже мені завідувач дитячим ізолятором: «Тепер добре стало: отямилися, всі діти та освідчились» Серед дітей багато здатних, з них можуть бути не аби які люди...» [26, с.4].

Ця стаття в газеті викликає багато запитань та породжує сумніви. Автор даного матеріалу намагається показати, як радянська влада гарно піклується про безпритульних та бездоглядних дітей прикрашаючи умови їхнього проживання, наголошуючи на тому, що діти навіть отримують молоко та споживають м'ясо, граються на теплій підлозі та проводять гарно своє дозвілля та виховуються за новими принципами. Аналізуючи кризову економічну ситуацію яка склалася в СРСР, а це голод 1922–1923 рр., дисбаланс цін на хліб і промислові товари, можна поставити під сумнів поданий матеріал.

Зображена в статті ідеальна картина утримання безпритульних та бездоглядних дітей не відповідала дійсності. Протягом всього досліджуваного періоду актуальною залишалася проблема облаштування дитячих будинків. Адже здебільшого дитячі будинки знаходились в жахливих умовах. Самі будівні їх були старими, потребували нагального капітального ремонту, вихователський склад також не завжди був професійним [77, арк.140].

Існувала першрчергова потреба у створенні гарних та комфортних умов дітям, які перебували у таких закладах.

Найменш висвітленою у джерелах є проблема забезпечення вихованців дитячих будинків продуктами харчування. З огляду на соціально-економічні умови часу очевидно що така проблема існувала. Проте, скоріш за все, ця тема була табуйованою та небажаною для загального висвітлення у документах і на шпальтах газет. Не зважаючи на цю обставину, все ж певна інформація з даного питання існує.

Так, в одному із документів зазначалося, що «в Ольгопільському повіті на державному забезпеченні перебувало 923 дитини і 112 осіб персоналу. За період з серпня по вересень 1922 р. було отримано: 640 п. 24 ф. муки; 3 п. крупи; 3 п. масла; 9 п. м'яса; 20 ф цукру. Недоотримано: 7 п. крупи; 63 ½ п. жиру, що поставило дитячі будинки в дуже тяжкий стан, за відсутності жирів діти хворіють». У документі вказувалося, що нормальному постачанню перешкоджають несвоєчасна присилка нарядів заготівельній конторі без котрих вона відмовляється надавати продукти; хронічне недодавання різних продуктів і головне жирів; відсутність в нарядах таких продуктів як сіль, цукор. З обстеження виявилось також, що у всіх немає ні одягу, ні взуття, дуже мало наукового приладдя [44, с.176].

У 1921 р. була ініційована органами влади перевірка дитячих будинків на Поділлі. Її результати є достатньо показовими для вивчення побутових умов та особливостей повсякденного життя вихованців дитячих будинків регіону. Станом на 1921 р. постійних дитячих будинків на Поділлі було 70 з кількістю дітей в них 2 888. У 40 денних виховних закладах для безпритульних та бездоглядних дітей нараховувалося 2 699 вихованців. Їх матеріальне становище було вкрай жахливим: 90% дітей не мали взуття, 80% - теплового верхнього одягу [44, с.175].

Більше того, перевірка виявила, що не лише діти не мали одягу. Його потребували також працівників дитячих будинків. До 30% серед них, «крім

зміни білизни, комплекту обірваного літнього одягу, нічого немає, а місцевими засобами задовольнити їх немає можливості» [44].

Подібні перевірки проводилися і пізніше. Але їх результати також демонстрували низький рівень забезпечення вихованців найнеобхіднішим. Так, у 1926 р. ВУЦВК санкціонував перевірку всіх дитячих установ УСРР з метою обстежити їх стан та умови утримання дітей у них. Перевірка виявила, що дітям бракує білизни, ліжок, окремого посуду. Ці проблеми були характерними для всіх закладів і це не залежало від регіону [11, с.88-94].

Загалом, з діловодних джерел, періодичної преси можна зробити висновок, що однією із найсуттєвіших проблем було забезпечення дітей одягом. Показовим є приклад описаний в газеті святкування вихованцями дитячого будинку Прилук 1 травня: «... А ось і свято. Підготували виставу, декламації, співи та ігри. Це, що до домашнього свята, але вранці загально-громадське свято – і треба дітей повести туди. Треба-б, та недостає небагато: взуття, верхнього одягу та головних уборів. Старші, що трохи вдягнені, пішли з Спартакми, а менші стоять біля воріт і нудяться. Гра музика... так багато прапорів...» [91, с.3].

Дитячий будинок, зосередивши в собі всі сфери виховної і навчальної роботи, мав стати ідеальною установою соціального виховання дітей. Однак реалізація такої деї була практично неможливою через наявність низки проблем, зокрема брак кваліфікованих педагогічних працівників. Школа хоч і була «внутрішньою» безпосередньо охоплювала більшу частину життя дитини, як і було заплановано Наркомосом, та педагогічний колектив через брак досвіду, перевантаження та обмежене фінансування був не в змозі забезпечити дітей якісною освітою [37].

Окрім того, вихователі, вчителі часто скаржилися на відсутність необхідних для навчання предметів. Так, в одній із статей описувався агрогородок у с. Красновершка Кіровоградського району, якому «бракувало книжок підручників, шкільного приладдя» [127, с.3].

Підручників та літератури бракувало і для подільських викладачів. Про необхідність яких свідчать архівні джерела: «Прошу відпустити для дитячих будинків м. Літина «руських» підручників для перших трьох курсів трудової школи. Також відчувається потреба у письмову приладді (зошитах, олівцях), якими прошу забезпечити дитячі будинки» [44, с. 176].

Недостатнє матеріальне забезпечення вихованців дитячих будинків всім необхідним для навчального процесу, безпосередньо позначалася на його якості. У періодичних виданнях неодноразово наголошувалося на низькій базі знань і підготовці дітей, що ускладнювало б їхнє майбутнє працевлаштування [16].

Часто принципи самоуправління, що мали бути запроваджені в навчальний процес ігнорувалися адміністрацією виховних закладів. Так, в одній із публікацій досліджуваного періоду зазначалося: «... один з педагогів, на питання про причини відсутності дитячого самоврядування в дитбудинку, відповідав так: «Коли цій дітворі дати демократію, то вона розтягне все майно будинку, а відповідати хто буде?» [16, с.2-5].

Однією із вад навчально-виховного процесу в дитячих будинках була система покарання, що застосовувалася до дітей. У випадку порушення дисципліни і девіантної поведінки з боку вихованців перед педагогами поставало питання покарання. А. Макаренко вважав, що покарання є важливою складовою успішної соціалізації й призначати його необхідно у випадку, якщо вихованець порушував прийняті у колективі правила. Як покарання педагог пропонував позбавлення відпусток, винесення догани, відшкодування збитків тощо [66].

Проте, у дитустановах часто спостерігалися такі неприпустимі заходи «виховного» впливу, як рукоприкладство, коли напівроздягнених дітей виганяли взимку на вулицю, сексуальне домагання. Прикладом може послужити Гаврилівський дитячий будинок на Київщині: «...Оце недавно завідуючий, учитель Мединський так угостив одного вихованця, що у бідного хлопця синяки від учительських пальців на тілі zostалися...» [52, с.3].

Можна припустити, що такі випадки були непоодинокі, вихователі могли дозволити по відношенню до вихованців рукоприкладство, проте радянська влада цього не вітала. Освітній заклад співставлявся сім'ї через відсутність в них жорстокого поводження з дітьми, яке розцінювалося як спадщина буржуазного минулого, старого побуту, норм і традицій виховання дитини. Це протиставлення чітко простежується на плакатах Товариства «Друг дітей», які призивають: «Чим хлопців лаяти і бити, краще книжку їм купити» (див. Додаток А1), «Не бий і не карай хлопців, веді їх краще в піонер-загін» або «Не бий дитину - це затримує її розвиток і псує характер» (див. Додаток А2). Піонери, зображені на плакатах і наочно-агітаційних листках, уособлюють собою дітей, вихованих «правильно», в сім'ях, де немає тілесних покарань і окриків, де батьки виховують дитину у відповідності з ідеалами робочого класу [105].

Разом з тим однією з проблемних моментів був санітарний стан дитячих будинків. Зокрема, перевірка Немирівської та Браїлівської колоній у 1921 р. виявила їх вкрай незадовільний санітарний стан. Спостерігалася антисанітарія, особливо в кімнатах денного перебування. В Браїловській колонії поширився кір, на який перехворіло близько 120 дітей. Вжитими заходами епідемію удалось ліквідувати, але один хлопчик помер від паралічу серця, що стався у наслідок пережитого кору. Медикаментів у колонії не вистачало [44, с.175].

Однією із причин такого стану дитячих будинків були зловживання, крадіжки з боку їх керівництва. На шпальтах газет можна зустріти статті, в яких інформується про зловживання службовим становищем. Так, в селі Покровському, Шолохівського району, на Криворіжжі був дитячий будинок, в якому виховувалось більше як 80 учнів. Будинок існував з 1921 р. і, через недбайливе відношення завідуючих до внутрішнього життя, він знаходився в дуже поганому стані. З того краму, що заклад отримував від округи не вистачало на одяг дітям, але завідуючому та вихователям вистачало. Шили вони собі, а діти продовжували носити лахміння.

В цю ситуацію втрутилась місцевала влада, а саме райвиконком на чолі з головою Т. Кіленко. Проти адміністрації дитячого будинку були вжиті відповідні заходи та було замовлено нову тканину. Проте, аби і цей крам не пішов на завідуючого та вихователів – райвиконком з співробітниками ухвалили рішення проте, що краще на місці пошити одяг [51, с.4].

Подібні зловживання були властиві і досліджуваному регіону. Зокрема, перевірка дитячої комуни ім. Леніна в місті Вінниці у січні 1926 р. виявила значну антисанітарію, нестачу одягу, безгосподарність, неправильний розподіл продовольства та коштів. Вилучені матеріали перевірки окружна комісія направила до прокуратури з проханням провести розслідування проти осіб, які були винні у виявлених недоліках.

В результаті обстеження цього закладу в наступному році сталися зміни на краще: будинок відповідав своєму призначенню, був відремонтований, сухий та теплий, вихованці мали змінний одяг, належними були санітарні умови, налагоджене харчування дітей. Контролююча комісія констатувала, що діяльність дитячого закладу була суттєво реорганізована, його кадровий персонал став краще виконувати свої обов'язки [90, арк.362].

Водночас, на Поділлі існували і більш позитивні приклад діяльності дитячих будинків. До таких можна віднести дитячий будинок у м. Бердичів на Поділлі. Норма харчування дітей у закладі була 2 912 калорій. Кожна дитина мала дві-три зміни білизни. У кожного з дітей, крім звичайного врання, було ще одне й «для виходу», кожна дитина мала пару взуття. При закладі успішно діяла майстерня. Її робота була прибутковою. За останні місяці 1924 р. вона давали чистого спеціального фонду 926 карб. 24 коп.

У дитячому будинку вдало організовували як навчальну, так і позакласну роботу з дітьми. Дяли різноманітні клуби (літературно-драматичний, хоровий, політгуртки). Їх діяльність спрямовувалася на організацію, якогось календарного політсвятя [36, с.3].

Дитячі будинки Поділля знаходилися під патронатом волісполкомів, обов'язками яких було постачання дитячим будинкам продуктів та інвентарю,

білизна тощо. Діти з Трудшкіл знаходилися на утриманні своїх батьків. Навіть навчальні посібники діти з трудшкіл купували за власний кошт.

Утримання 14 дитячих будинків Поділля взяли на себе волості, деякі будинки (5 з 14) одержували додаткове утримання через Повітвіднаросвіти від губернії та місцевих органів: Усовзадета і Укомпогола [77, арк.91]. Через нестачу ресурсів на утримання такої кількості дітей, яка була розміщена по будинкам Ямпільського повіту, була ухвалена постанова від 31 травня 1922 р. про допомогу дітям Соцвиха промисловими підприємствами та установами з 1 червня по 1 жовтня щомісячно. Допомогу надавали Райфілія, Цукрові заводи, профспілки, повітвійськомат та ін. (Див. Додаток Б).

Але насправді ці підприємства та організації надали значно менше, ніж це передбачали встановлені плани. Через Відділнаросвіти будинки отримували також промислові товари: білого полотна – 279 аршин (198,4248м), різної мануфактури – 774 аршин (551,18 м), черевиків – 44 пари, валянків – 65 пар [77, арк. 43].

Надати допомогу жертвам голоду покликаний був Подільський комітет допомоги при Американській організації допомоги, створений 2 червня 1922 р. під головуванням К.Яримовича. Вже до серпня комітети АРА працювали у «80 населених пунктах Поділля, хоч губернія офіційно не була визнана постраждалою від голоду» [45, с.64].

Функції АРА на території Подільської губернії полягали у постачанні дитячим та інших закладам продуктів, необхідних медико-санітарних предметів. Діяльність американської організації включала в себе відкриття їдалень, роздачу пайків, піклування про дитячі будинки і лікарні. Їдальні призначались у першу чергу для дітей, а потім вже для дорослого населення. Таким же чином розподілялися і пайки. Серед дорослого населення продовольчу допомогу отримували спершу матері, які годували дітей, потім хворі, а потім всі інші. Розподілом продовольства серед голодуючого населення займалися спеціальні комісії, які складалися з представників АРА і представників радянської влади на місцях.

Допомога АРА дитячим будинкам Поділля була суттєвою. Зокрема, 3 серпня 1922 р. дитячі будинки регіону отримали 40 % (від необхідного) білизни і 90 % ковдр та простирал і по одній американській аптечці.

За даними співробітників АРА в 1923 р. в Україну організація надала продукти 180 дитячим будинкам, тобто забезпечила найнеобхіднішим близько 4,5 тис. дітей. Один товарний вагон АРА із дитячим харчуванням включав: муку – 309 п. 15 ф., крупу – 179 п. 35 ф., жири – 29 п. 03 ф., молоко – 112 п. 35 ф., какао – 4 п. 31 ф., цукор – 62 п. 14 ф., чай – 4 п. 01 ф., рис – 103 п. 30 ф. Продуктову допомогу від АРА н отримали у тому числі і дитячі заклади Охмадиту на Східному Поділлі, зокрема у м.Вінниця та Гайсинському, Могилівському, Тульчинському округах.

У квітні 1923 р. організація відправила лише до Вінниці 4,2 тис. пакунків з продуктами харчування. Одна посилка складалась із 49 ф. муки, 25 ф. рису, 3 ф. чаю, 10 ф. жиру, 10 ф. цукру, 20 банок згущеного молока. У перерахунку на кілограми, вага посилки складала приблизно 53 кг. Це були продукти вищої якості, вони коштували АРА в 6,5 доларів плюс 1 долар за перевезення і страховку. Різниця між собівартістю і ціною збуту йшла у фонд, який використовувався на харчування дітей. Відповідно до підрахунків АРА, один типовий набір продуктової посилки забезпечував сім'ю із 5 чоловік харчуванням на тиждень [45, с.64-65].

Отже побутові умови утримання вихованців дитячих закладів були недостатньо комфортні для проживання. Головною метою влади було соціальне виховання, а не матеріальне забезпечення дітлахів, тому часто заклади не могли забезпечити основними засобами догляду, одягом та харчуванням як і дітей, так і працівників дитбудинку. Через непрофесійність педагогів, учні не завжди отримували якісну освіту та виховання.

3.3 Висвітлення проблем безпритульності та бездоглядності дітей на сторінках періодичних видань Поділля

У якості джерел для дослідження проблем безпритульності та бездоглядності дітей на Поділлі можна важливе значення мають матеріали періодичних видань. У роботі було проаналізовано матеріали трьох вінницьких газет: «Червоне село» (1922), «Червоний край» (1924) та «Робітнича газета» (1928, 1929, 1930 рр.).

Звичайно, радянська преса 1920-х – першої половини 1930-х рр. сповнена ідеологічних штампів та кліше. Цей факт треба враховувати при використанні цього виду джерела для дослідження означеної проблеми. І в той же час, матеріали преси у поєднанні з іншими видами історичних джерел дозволяють скласти більш повну картину про повсякденне життя безпритульних Поділля, про умови їхнього перебування у дитколоніях та інтернатах, про заходи, до яких вдавалась губерньська влада з метою допомогти цим дітям.

У газетах публікувалися статистичні дані щодо кількості різних навчально-виховних закладів для безпритульних та бездоглядних дітей Поділля. Ця інформація є дуже важливою для вивчення та відтворення мережі подібних закладів у регіоні. Зокрема, в газеті «Червоне село» подавалася інформацію про діяльність дитячих установ в Летичеві: «На Летичівщині знаходиться 10 дитячих домів, котрі мають приміщення на 700 дітей. При трудшколах є кілька їдалень, розрахованих на 735 дітей»; «В Жмеринському повіті загальна кількість дитячих домів 7, стан їх з педагогічного боку задовольняючий. Стан соціально-економічних шкіл гарний» [119, с.2].

Найбільше статей та нотаток у періодичних виданнях було присвячено збору коштів допомоги дітям, а також висвітлення діяльності комісій, які займались організацією допомоги дітям. На Поділлі комісія під назвою «Губдопомогдітям» була організована у вересні 1923 р., про що повідомила газета «Червоний край». Комісія зібрала 117 374 крб, які були витрачені на

утримання ясел та дитячих майданів, 4 дитколоній, дотації дитячим будинкам, санаторіям тощо [122, с.3].

На шпальтах газет часто зустрічається опис діяльності «Друзів дітей», кількість їх осередків у Подільській губернії та напрями діяльності організації. У Подільській губернії діяла розгалужена мережа осередків цього об'єднання, що нараховувала понад 16 тис. членів. За кожним із осередків «Друзів дітей» закріплювався дитячий будинок. Вони збирали кошти для дитячих установ, надавали їм допомогу в організації виховного процесу, позанавчальної роботи [122;123].

Газети Поділля повідомляли, що селяни здійснювали патронат над дітьми, починаючи з 1921 р. Станом на 1923 р. таких дітей нараховувалось 400. Але в умовах голоду початку 1920-х рр. селяни не мали можливості надавати допомогу безпритульним. Товариство «Друзі дітей» агітувало селян залишати у себе тих дітей, яких вони патронують, «не допускати поповнення кадру безпритульності» [123, с.3].

ЗМІ агітували у першу чергу робітниць та селянок опікуватися долею безпритульних, брати активну участь в господарчій справі дитячого будинку. Так, газета «Червоний край» закликала робітниць «дбати про влаштування безпритульної дитини де-небудь на виробництві».

Кореспонденти видань брали до уваги заходи допомоги безпритульних, які організовували місцеві активісти. Наприклад, на Могилівщині з 16 по 30 вересня 1924 р. був організований двотижневик допомоги дітям. План проведення двотижневика передбачав добровільні збори, театральні вистави, збір із яких мав піти на допомогу дітям [120, с.2].

Губернські ЗМІ оприлюднювали інформацію не лише про місцеві заходи допомоги безпритульним, а також публікували дані загальносоюзного значення. Так, «Робітнича газета» у 1929 р. повідомляла, що Президія ВЦВК із фонду ім. Леніна виділила 1 226 тис. крб. на запровадження заходів для боротьби з безпритульністю [125, с.3].

Помітне місце серед інформаційних матеріалів посідали статті про діяльність закладів для безпритульних. Як правило, кореспонденти звертали увагу на матеріальний стан цих закладів. Публікувались як схвальні статті, так і ті, в яких луна критика на адресу керівництва. У якості позитивного прикладу наводилась стаття про діяльність Дашівської райтрудошколи у 1924 р. Кореспондент «Червоного краю» запевняв, що це одна з найкращих на всій Гайсинщині установа подібного характеру: «ремонтовано її в цьому році цілком, палива є запас на цілий рік, чого здається немає ні на одну школу на всю Гайсинщину. В шкільному фонді є запас збіжжя в кілька тисяч пудів, що залишилося від торішньої умови з селянами про утримання школи».

На погляд сучасних читачів, це видається обов'язковою мінімальною необхідністю для функціонування будь-якого закладу для дітей. Але на фоні загального зубожіння закладів для безпритульних та бездоглядних на Поділлі, це дійсно було досягненням. До цього слід також додати, що колонія мала клуб та сцену. Автор статті повідомляв, що у школі діяло дитяче самоврядування, а навчальний процес організований по плану [121, с.4].

Гостра критика на адресу керівника та вихователів Вінницького інтернату для хворих дітей містилась у статті під назвою «Дефективні діти і дефективні вихователі», надрукованій у «Робітничій газеті» у 1928 р. У закладі перебувало 18 дітей, штат працівників складався з вихователів, лікаря та прачки. Автор статті засуджував методи виховання дітей. Зокрема, його оборювало, що «вихователь застосовує старі засудливі методи, щоб відзначити позитивний учинок дитини – дає їй гроші (звичайно не свої).

А друга вихователька до схвильованих дітей вживає якихось таємничих обливань водою. Щоб покарати дітей, їх заводять до льоху. Кореспондент помітив і зловживання з боку адміністрації. Наприклад, син директора цього закладу «жив, вдягався і взувався за рахунок будинку», а бухгалтер «рахувався в будинкові за прачку» [124, с.3].

Важливим є те, що на шпальтах газет знайшли висвітлення проблеми, з яким стикалися випускники дитячих інтернатів та колоній. Так, «Робітнича

газета» повідомляла про 26 дівчат-робітниць з Тиврівської дитколонії. 15 з них були працевлаштовані у Вінниці. Одна частина дівчат працювала у кравецькій майстерні, інша – у панчішній. Окрдопмдіт звернувся з проханням до комунгоспу «терміново надати 2 кімнати, в яких потрібно розмістити 15 підлітків». Але ця ініціатива так і залишилась нереалізованою. Дівчата ночували у хліві на вул. Свердлова біля «будинку для дефективних» [101, с.3].

Серед іншого обговорювались проблеми використання праці дітей до 12 років. Про це мова йшла у статті під назвою «Добитись кращого обслуговування та захисту підлітків», що була опублікована на шпальтах «Робітничої газети» у 1930 р. Редколегія видання обурювалася, що «Сільробітком штампує умови по найму сиріт від 8 до 12 років трудогодую, а сільради, не зважаючи на те, що ці договори незаконні, реєструють їх... В деяких селах Літинського району чимало таких прикладів, коли ці підлітки пасуть коней та рогату худобу, гонять коней на ніч в поле та, навіть, ходять за плугом, за бороною» [99, с.3].

З одного боку, це суперечило чинному на той час радянському законодавству, яке забороняло наймати дітей у віці до 12 років. Підлітки з 12 років підпадали під закон щодо охорони праці і скорочення робочого дня. Але з іншого боку, для дітей-сиріт це була реальна можливість прогодувати себе. Так, «вдови та опікуни й скаржаться, що «не дають сиротам заробити».

Певну частину обс'ягу вінницьких газет займали оголошення різного змісту та спрямування. Вони мали на меті проінформувати містян про події буденного життя міста. Деякі з них стосувались дітей – вихованців дитячих закладів для безпритульних. Їхній зміст наступний: «Крадіжка в інтернаті. З інтернату для неповнолітніх вихованців, коли вони пішли на гулянку, викрадено рівного одягу на 144 крб.» [98, с.4]; «Підкинули дитину. На вулиці Козицького, коло будинку немовляти під лавкою знайдено підкинуте немовля. В записці, що була при дитині, матір її скаржить на свою тяжку долю і прохає, щоб її дитину прийняли до будинку немовляти» [100, с.4].

Аналізуючи сторінки газети «Червоне село» можна побачити, що велика кількість заміток присвячена голодуючим губерніям Радянського Союзу та допомозі дітям з цих губерній. Їхній зміст наступний: «Евакуація голодуючи з Мелітопольщини масова. Трапляються, що батьки цілком кидають своїх дітей на волю долі. У Томанівській одна мати кинула своїх в колодязь й сама втопилась»; «На Запоріжжі в особливо важкому становищі опинилось село Василівка Новозапорізької волості. Це село лежить далеко від залізниці. Населення його немає що їсти і чекає голодної смерті. Голодує 76 % населення, між ними 269 дітей» [36, с.2].

Помітне місце серед інформаційних матеріалів посідали статті про організацію допомоги дітям із особливо голодуючих регіонів. Так, в одній із публікацій вказувалося, що «Губкомісія постановила притягнути господарські організації до допомоги дітям голодуючих губернь. Ці організації мають відпустити хліб і сало для дітей на 3 місяці».

В іншій статті зазначалося, що «за дорученням Раднаркому України представник Уповнаркомзовнішторгу закупив у Ризі взуття та одяг для голодуючих дітей» [100, с.3].

На окрему увагу заслуговують публікації в яких влада на добровільно-примусових засадах зобов'язувала населення сплачувати додаткові податки, надавати продовольство для голодуючих дітей [25, с.3]. Водночас, за матеріалами публікацій складно встановити, чи зібрані кошти та продукти надходили до їх безпосередніх адресатів.

У місцевих газетах знайшла відображення і тема допомоги голодуючим губерніям іноземними організаціями. Зокрема, низка публікацій описувала напрями, обсяги допомоги АРА [118, с.1].

Таким чином, проаналізувавши матеріали періодичних видань Поділля 20-х – першої половини 30-х рр. XX ст., можна зробити висновок, що проблеми безпритульних та бездоглядних дітей отримали в них доволі широке висвітлення. Це свідчить про те, що ця проблема мала особливий резонанс у суспільстві. Через місцеві ЗМІ влада та громадськість Поділля інформувала

про потреби безпритульних та бездоглядних дітей, напрацювання та досвід діяльності окремих навчально-виховних закладів, установ та організацій діяльність яких була спрямована на подолання безпритульності та бездоглядності, намагалась залучити населення до допомоги потребуючим її категоріям дітей.



ВИСНОВКИ

Високий рівень безпритульності та бездоглядності дітей був однією із характерних рис соціального розвитку України на початку 20-х – у першій половині 30-х рр. XX ст. Він був властивий всім регіонам країни, у тому числі і Поділля. Проте, не зважаючи на розмах проблеми на регіональному рівні безпритульність та бездоглядність дітей на початку 20-х – у першій половині 30-х рр. XX ст. залишається недостатньо дослідженою.

Історіографічний аналіз засвідчує, фрагментарне висвітлення теми дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст. Окремі аспекти були висвітлені в загальних дослідженнях радянських дослідників, сучасних українських науковців, представників української діаспори та зарубіжних вчених.

З огляду на відсутність комплексного дослідження дитячої безпритульності та бездоглядності на Поділлі у 20-ті – першій половині 30-х рр. XX ст. основою для написання роботи став комплекс джерел, який складають законодавчі документи, діловодна документація, статистичні матеріали, матеріали періодичної преси, джерела особового походження, твори освітньо-виховного характеру.

Початок 1920-х рр. для населення України виявився дуже важким. Революція, військові дії на території України періоду визвольних змагань, постійна зміна влади, безробіття, зростання бандитизму та голод – стали причинами виникнення та зростання контингенту безпритульних та бездоглядних дітей.

Високий рівень соціальної напруги змусив радянську владу звернути увагу на проблему дитячої безпритульності. Першим центральним органом, який об'єднав зусилля всіх комісаріатів, була Рада захисту дітей створена декретом Ради народних комісаріатів УСРР від 14 березня 1919 р. Після

кількох років його діяльності, 28 листопада 1922 р. уряд УСРР прийняв рішення про ліквідацію РЗД і створення нового органу боротьби з безпритульністю – Центральної комісії допомоги дітям.

Керівними органами влади була запроваджена розгалужена система, інструменти діяльності якої були спрямовані на охорону дитинства, профілактику та подолання безпритульності. Також можна відзначити ряд наступних нормативно-правових актів, які напрямку регулювали питання безпритульності на теренх України, зокрема: «Декларація про соціальне виховання дітей», яка була прийнята 1 липня 1920 р. та схвалена НКО УСРР, постанова «Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю» прийнята 11 червня 1921 р. РНК УСРР, постанова «Про кампанію боротьби з голодом» ухвалена від 4 серпня 1921 р. ЦК КП(б)У та ін.

Відповідно до затверженої законодавчої бази була створена система навчально-виховних закладів для безпритульних та бездоглядних дітей. Основу всіх закладів на Поділлі, як і в цілому по УСРР, становили дитячі будинки, що входили у систему НКО.

Дитячий будинок, який за планами перших радянських освітян мав стати осередком виховання людини світлого комуністичного майбутнього, став на початку 1920-х рр. головною формою порятунку дітей від голодної й холодної смерті. Тому кількість дитячих будинків неухильно зростала. Становлення мережі навчально-виховних закладів для безпритульних дітей було пов'язано зі значними матеріальними труднощами. Частково, на вирішення матеріальних труднощів дитзакладів було спрямоване створення будинків-притулків з господарствами, де працювали самі діти та вихователі. Поряд із позитивними моментами діяльності цих закладів, варто відзначити й ряд проблематичних аспектів їх діяльності: недостатня кількість виховних закладів, погане їх матеріальне забезпечення, виховання «нових людей» на ідеологічних засадах та інше.

Матеріальну допомогу, головним чином – продуктами, надавали місцеві підприємства. Діяльність владних структур та органів соціального захисту в умовах катастрофічної нестачі коштів була малоефективною.

Велике значення у житті безпритульних і бездоглядних дітей відігравали благодійні міжнародні організації та громадські організації, які створювались на місцях. Вони намагалися покращувати матеріальні умови виховних закладів в яких перебували безпритульні. Так, до основних завдань діяльності «Друзів Дітей» належали: організація осередків на підприємствах та в районах для допомоги безпритульним, хворим та дітям грудного віку, вагітним жінкам; осередки повинні були брати участь у господарському житті дитустанов; патрунувати над нужденними закладами в районі осередку; брати участь в кампаніях по допомозі дітям, котрі проводили органи допомоги дітям, наросвіти, охорони здоров'я й проведення таких кампаній з власної ініціативи; сприяти органам охорони праці у протидії експлуатації неповнолітніх.

З 1923 р. у СРСР почався процес скорочення кількості дитячих установ. Причиною було недофінансування, скорочення коштів та економія. Інтернатні установи почали об'єднуватись у дитячі містечка. Зростання кількості безпритульних та бездоглядних дітей було загальмовано в 1925-1927 рр., відновився приблизно в 1929-1930 рр., тобто з початком колективізації. Голодомор 1932-33рр. безпосередньо вплинув на соціально-гуманітарне життя українського народу, зокрема на активне зростання кількості безпритульних і голодних дітей. Починаючи з 1935 р. відбулися організаційно-правові зміни щодо діяльності закладів для безпритульних дітей. Вони передавались із відомства Наркомосу до Народного комісаріату внутрішніх справ.

Питання матеріального забезпечення дитустанов не дуже цікавило владу, їхньою головною метою було ідеологічне виховання підростаючого покоління. Заклади соціального захисту дитинства лише частково були забезпечені речами, які були необхідні для життя. Дуже часто діти не доїдали, не вистачало одягу та взуття. Дитячі установи потребували капітального

ремонту, не вистачало палива, були погано умебльовані, часто не вистачало дитячих ліжок. Бракувало письмого приладдя, підручників і літератури, як для учнів, так і для вчителів.

Ситуацію безпритульності та бездоглядності на Поділлі відповідала загальноукраїнським тенденціям та була достатньо складною. Організаційним центром діяльності місцевих органів влади Поділля щодо боротьби з дитячою безпритульністю на початку 1920-х рр. стали комісії допомоги дітям при ВУЦВК. Вони функціонували при місцевих, повітових, сільських радах. Була сформована мережа закладів для безпритульних та голодуючих дітей у регіоні. Дитячі установи потребували фінансування, тому життя в інтернатних закладах було далеким від ідеалу. Часто спостерігалась атисанітарія, діти потребували кращого харчування, елементарного одягу та виховання.

До дослідження проблеми безпритульних та бездоглядних дітей на Поділлі були залучені регіональні періодичні видання. Це дало можливість відтворити достатньо широких спектр проблем: діяльність товариства «Друзів дітей», збір коштів громадськістю на потребу безпритульних та бездоглядних дітей, діяльність дитячих інтернатів, проблеми дітей, які опинились поза виховних закладів.

Приведені вище матеріали переконливо свідчать, що незважаючи на тогочасну скруту, на Поділлі у 20-х роках ХХ ст. був накопичений певний досвід в галузі боротьби з дитячою безпритульністю. Ці змістовні матеріали дають нам нові можливості та нові підходи щодо розв'язання питання дитячої безпритульності в умовах зростання чисельності дітей на вулицях України.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. Адміністративно-територіальний устрій України. Історія. Сучасність. Перспективи / Авт. кол.: Куйбіда В. С., Павленко В. П., Яцюк В. А., Матвіїшин О. Я., Ткачук А. Ф., Негода В. А., Карпінський Ю. О., Пухтинський М. О., Ганущак Ю. І., Бабич О. М., Лебединська О. Ю., Матійчик Т. М., Кравець Т. А. Секретаріат Кабінету Міністрів України. Київ, 2009. 618с.
2. Анатольєва О. І. Правове регулювання боротьби з безпритульністю, бездоглядністю та правопорушеннями неповнолітніх в УСРР у 20-х роках ХХ століття: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 Київ, 2003. 21 с.
3. Андрухів О.І. Історико-правове дослідження статусу та діяльності інституту громадських інспекторів в західних областях УРСР у повоєнні роки. URL: http://apnl.dnu.in.ua/3_2017/4.pdf
4. Бендер Е. А. Борьба с беспризорностью и безнадзорностью несовершеннолетних в РСФСР в 1920–1930-е гг.: на материалах Ленинграда и Ленинградской области: дис. ... канд. ист. наук. Санкт-Петербург, 2015. 187 с.
5. Березівська Л. Розробка Наркомосом УСРР системи шкільної освіти та її апробація в контексті соціально-економічних та суспільнополітичних детермінант (1920–1924). *Історико-педагогічний альманах*. 2007. Вип. 1. С. 12–29.
6. Беліков О. Початковий етап діяльності АРА в УСРР (грудень 1921–січень 1922 рр.): на прикладі Одеської губернії. *Емінак*. 2015. № 4. С. 38–44.
7. *Більшовик Полтавщини*. 1924. № 29.
8. *Більшовик Полтавщини*. 1925. № 31.
9. *Більшовик*. 1924. №251
10. Букреєв Т. Б. Боротьба з дитячою безпритульністю та бездоглядністю у першій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за

матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2015. Вип. 42. С. 67–72.

11. Букреєв Т. Б. Дитячий будинок як «історична необхідність» в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: Історія. 2017. № 1 (Ч. 1.). С. 88–94.

12. Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності у другій половині 20-х років ХХ ст. на Півдні України (за матеріалами Херсонщини). *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2016. Вип. 45. Т. 1. С. 221–226.

13. Букреєв Т. Б. Радянська історіографія явища дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції: «Історико-філософські дослідження молодих учених» (27 квітня 2017 року, м. Суми)*. Суми: ФОП Цьома С. П., 2017. С. 20–22.

14. Букреєв Т. Б. Радянська та модерна українська історіографія феномену дитячої безпритульності в Україні в період формування радянської тоталітарної системи. *Наукові записки НаУКМА*. Історичні науки. 2017. Т. 194. С. 90–95.

15. Букреєв Т. Б. Досвід подолання дитячої безпритульності та бездоглядності на Півдні України в умовах формування радянського тоталітарного режиму: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2019. 329 с.

16. Буров О. Більше уваги до дитячих будинків. *Дитячий рух*. 1928. № 3. С. 2–5.

17. Вакуленко В. М. Досвід подолання дитячої безпритульності в Радянській Україні. *Соціальна педагогіка: теорія та практика: Методичний журнал*. 2010. № 2. С. 93–100.

18. Василевский Л. М. Голгофа ребенка. Беспризорность и дети улицы. Ленинград-Москва: Книга, 1924. 104 с.

19. Виноградова-Бондаренко В. Є. Виховання безпритульних дітей в Україні 20-х рр. XX століття: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Київ, 2001. 22 с.
20. Виправно-трудоий Кодекс УСРР (15 листопада 1925 р.). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1925 рік*. № 95–95. Стаття 524.
21. Волошинова А. В. Повсякденне життя вихованців закладів для дітей з девіантною поведінкою в Радянській Україні в першій половині 1920–х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 85. С. 18–22.
22. Волошинова А. В. Боротьба з найбільш розповсюдженими соціальними аномаліями повсякденного життя безпритульних дітей в радянській Україні в роки НЕПу. *Вісник Донецького національного університету*. Серія Б: Гуманітарні науки. 2014. № 1–2. С. 287–295.
23. *Вісти ВУЦВК*. 1922 № 288.
24. *Вісти ВУЦВК*. 1922. № 286
25. *Вісти ВУЦВК*. 1923. № 251.
26. *Вісті ВУЦВК*. 1925. № 19
27. Вронська Т. Використання сімейного заручництва у радянській репресивній практиці. *Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. 2.* / НАН України. Інститут історії України. Київ: НВП «Видавництво «Наукова думка, НАН України», 2011. С. 311–339.
28. Вронська Т. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). Київ: Інститут історії України, 2009. 486 с.
29. Всесоюзная перепись населения 17 декабря 1926 г.: краткие сводки / изд. ЦСУ Союза ССР. Москва, 1927–1929. 10 т. Вып. 7: Возраст и грамотность населения СССР, 1928. 111 с.
30. Всесоюзная перепись населения 1926 года. Том XIII: Украинская Социалистическая Советская Республика. Степной подрайон. Днепропетровский подрайон. Горнопромышленный подрайон: народность,

родной язык, возраст, грамотность / Центральное статистическое управление СССР, Отдел переписи. Москва: Издание ЦСУ Союза ССР, 1929. 472 с.

31. Гернет М. Н. Социально-правовая охрана детства за границей и в России. Москва: Право и жизнь, 1924. 68 с.

32. Глатман Л. Г. Пионеры и беспризорные. Москва; Ленинград: Молодая гвардия, 1925. 78 с.

33. Гогохія Н. Культура масових свят та українське суспільство у 1930-х роках. *Краєзнавство*. 2010. № 3. С. 183–189.

34. Гогохія Н. Т. Символічний простір тоталітарних масових свят (на прикладі святкування 1-го травня в Радянській Україні у 1929–1939 рр.). *Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Історичні науки*. 2010. № 23. С. 202–209.

35. *Голос праці*. 1924. № 105.

36. *Голос праці*. 1924. № 163.

37. Гребінь Л. О. Організаційно-педагогічні засади діяльності дитячого будинку в системі освіти України (20-ті–середина 30-х років XX ст.): автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 20 с.

38. Григорчук П.С. Форми боротьби з дитячою безпритульністю на Поділлі в 20-х роках XX ст. *Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження*. Вінниця. 2009. С.358-364.

39. Гришаков Н. П. Детская преступность и борьба с ней путем воспитания. Орел: Госиздат Орловское отд., 1923. 74 с.

40. Гуцула В. Доля дітей «ворогів народу» в СРСР. URL: <https://zbruc.eu/node/44121>

41. Детская беспризорность: предупреждение и борьба с ней. Москва: Красная новь, 1923. 72 с.

42. Діптан І. І. Проблема дитячої безпритульності на Україні (1919–1932 рр.). *Проблеми історії України: факти, судження пошуки*. 1992. № 2. С. 52–60.

43. Дічек Н.П. Прояви диференційованого підходу до організації дитинства в Україні у 20-ті рр. XX ст. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/707162/1/%D0%9D.%D0%9F.%D0%94%D1%96%D1%87%D0%B5%D0%BA12.pdf>

44. Єрмакова В. Я. Повсякденне життя безпритульних дітей в установах соціального захисту дитинства на Поділлі у 1920–ті рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія: Історія. 2016. Вип. 24. С. 174–178.

45. Єрмакова В. Я., Романюк І. М. Діяльність міжнародних організацій АРА та «Джойнт» по наданню допомоги дитячому населенню Східного Поділля в умовах голоду (1921–1923 рр.). *Сумський історикоархівний журнал*. 2014. № 23. С. 61–66.

46. Єрмакова В.Я. Діяльність місцевих органів влади Поділля щодо подолання дитячої безпритульності на початку 1920-х років. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського*. Серія : Історія. 2013. Вип. 21. С. 138–140.

47. Захарова Л. Б. Социальные преобразования в российском обществе 1920-х годов, формирование новой морально-этической парадигмы: по материалам губерний Поволжья: автореф. дис. ... докт. ист. наук. Казань, 2013. 47 с.

48. Збірник декретів, наказів та розпоряджень по народньому комісаріату освіти УСРР. Харків, 1920. № 2. 27 с.

49. Збірник декретів, постанов, наказів та розпоряджень по народньому комісаріату освіти УСРР. Харків, 1920. № 1. 60 с.

50. Зінченко А. Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20- х – першій половині 30-х років XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Одеса, 2002. 17 с.

51. *Зірка*. 1924. № 20

52. *Змичка*. 1925. № 33.

53. Карасева А. А. История функционирования и развития системы детских домов РСФСР в 1929–1941 гг.: дис. ... канд. ист. наук. Москва, 2015. 424 с.
54. Карпич І.О. Становлення та розвиток соціального виховання дітей в Україні (20-ті рр. XX ст.). URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/19842/Karpych.pdf;jsessionid=8EA8BB3C3673624E785B9953407C56E2?sequence=1>
55. Кодекс про народну освіту. Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922–1923 рр. № 49. Стаття 729.
56. Комар Є. Г. Соціальні аномалії у повсякденному житті населення УСРР 20-х рр. XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2015. 213 с.
57. Конквест Р. Жнива скорботи: колективізація і голодомор. Київ: Либідь, 1993. 280 с.
58. Коробова Л. Організація навчального процесу в дитячому будинку 20-ті–початок 30-х рр. XX ст. *Психолого-педагогічні проблеми сільської школи*. 2012. № 42 (2). С. 224–229.
59. Кривачук Л.Ф. Актуальні проблеми соціально-правового захисту бездоглядних і безпритульних дітей: окреслення специфіки. *Демократичне врядування*. 2014. Вип. 14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeVr_2014_14_9
60. Кримінальний Кодекс УСРР. *Збірник постанов та розпоряджень робітниче-селянського уряду України за 1922–1923 рр.* № 36. Стаття 553.
61. Крупская Н. К. Воспитание молодежи в ленинском духе. Москва: Молодая гвардия, 1925. 354 с.
62. Кузьмінець Н.П. Організація охорони материнства і дитинства на Поділлі на початку 1920-х рр. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Історія*. 2012. Вип. 20. С. 208–212.
63. Лебина Н. Б. Повседневная жизнь советского города: нормы и аномалии: 1920–1930 годы. Санкт-Петербург: Журнал «Нева», 1999. 320 с.

64. Люблинский П. И. Борьба с преступностью в детском и юношеском возрасте (социально-правовые очерки). Москва: Юридическое изд-во Наркомю-ста, 1923. 302 с.
65. Люблинский П. И. Законодательная охрана труда детей и подростков. Петербург, 1923. 102 с.
66. Макаренко А. С. Педагогическая поэма: роман. Кемерово: Кемеров. книжн. изд-во, 1986. 590 с.
67. Маро (Левитина М. И.). Беспризорные. Социология. Быт. Практика работы. Москва-Ленинград: Новая Москва, 1925. 456 с.
68. Маркова С. В. Уніфікація свідомості сільських дітей засобами впливу ідеологічної та освітньо-виховної систем СРСР, УСРР у 1920-х – на початку 1930-х рр. *Гілея: науковий вісник*. 2014. Вип. 82. С. 34–40.
69. Міхеєва О. К. Проблемні складові повсякденної практики регулювання народжуваності та утримання неповнолітніх у контексті радянської сімейної політики 1920-х рр. *Історичні і політологічні дослідження*. 2013. № 3. С. 187–194.
70. Міхеєва О. К. Сирітство, безпритульність та злочинність неповнолітніх у 1920-ті рр. в контексті соціально-демографічних процесів. *Історичні та політологічні дослідження*. 2013. № 1. С. 120–130.
71. Мовчан Ю. Незабутнє і непростене. Історія однієї української селянської родини між двома світовими війнами (Спогад). Науково-Дослідницьке Товариство Української Термінології, Інк. Нью-Йорк; Буенос-Айрес. 1982. 187 с.
72. Муха В.С. Друзі дітей. Енциклопедія сучасної України. URL: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=21941
73. *Незаможник*. 1924. № 28.
74. Немировский Э. Я. Советское уголовное право: пособие к изучению науки уголовного права и действующего Уголовного кодекса СССР: часть общая и особенная. Одесса: б. и., 1924. 292 с.

75. Никонович Є.В. Патрунування дітей в усрр як шлях подолання дитячої безпритульності (1920-ті – перша половина 1930-х років). URL: <http://dspace.khntusg.com.ua/bitstream/123456789/13199/1/43.pdf>

76. Носков В. «Діти НКВС»: сирота, бо син ворога народу. Радіо Свобода. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/24993030.html>

77. О передаче средств собранных с нетрудового населения, в помощь детским домам и детям ,находящимся на частном патронировании. *Держархів Вінницької обл.* Ф. Р-160. Оп.1. Спр.13. Арк. 43.

78. О порядке установлении опеки. *Держархів Вінницької обл.* Ф. Р-925. Оп.1. Спр.188. Арк. 29-31.

79. О работе опекунского совета. *Держархів Вінницької обл.* Ф. Р-489. Оп.1. Спр.919. Арк. 451.

80. О состоянии патронирования детей в колхозах области. *Держархів Вінницької обл.* Ф. Р-2700. Оп.9. Спр.425. Арк.14-16.

81. Олянич Л. В. Дитяча безпритульність в Україні 20–30-х рр. ХХ століття: причини соціальної аномалії та форми її подолання. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Серія: Історія та географія. 2015. № 52. С. 4–8.

82. Олянич Л. В. Діяльність товариства Друзі дітей у 20–30 роках ХХ століття. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди*. Історія та географія. 2013. № 48. С. 126–128.

83. Олянич Л. В. Значення діяльності товариства «Друзі дітей» у подоланні дитячої безпритульності в УСРР у 1920–1930 роки ХХ століття. *Треті Череванівські читання: матеріали Всеукраїнської наукової конференції (17-18 березня 2016 р.)*. Полтава, 2016. С. 85–90.

84. Определение воспитанников детдомов и беспризорных детей в крестьянских семьях. Тамбов, 1927. 14 с.

85. Остроушко Ю.Р., Мартинчук І.І. Дитяча безпритульність як соціальне явище в радянській Україні у 20-30-х рр. ХХ ст. *Вісник*

студентського наукового товариства Донецького національного університету. 2012. Том 1 (№ 4). С. 160 – 165.

86. Паращевіна, О. С. Дитяча безпритульність в Україні в 1920-х – першій половині 1930-х рр.: історіографія проблеми. *Актуальні проблеми соціально-гуманітарних наук : матеріали II Всеукр. наук. конф., 29-30 листоп. 2013 р.* Дніпропетровськ : Роял Принт, 2013. Ч. 2. С. 39 – 41.

87. Патронирование детей присланных из голодающих губерний, в сёла Томашполь, Рожнятовской волости, Ямпольского уезда. *Держархів Вінницької обл.* Ф. Р-254. Оп.1. Спр.162. Арк.80.

88. Пліско Є.Ю. Створення спеціалізованих установ соціального виховання для неповнолітніх правопорушників в Україні у 20-30 рр. ХХст. URL: <http://www.innovpedagogy.od.ua/archives/2018/5/8.pdf>

89. Поляков В. А. Голод в Поволжье, 1919–1925 гг. (происхождение, особенности, последствия): автореф. дис. ... докт. ист. наук. Саратов, 2010. 43 с.

90. Постановление духовного суда УРСР об усыновлении, циркуля и наркомата просвещения. *Держархів Вінницької обл.* Ф.Р-254.Оп.1. Спр.912.

91. *Правда Прилукини.* 1923. № 29

92. Пришляк С.О. Дитяча безпритульність в Україні у 20–30-х рр. хх століття. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2012 2 (1). С. 54–61.

93. Про боротьбу з дитячою безпритульністю (постанова ВУЦВК). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України за 1924 р.* № 21–22. Арт. 190.

94. Про заходи боротьби з дитячою безпритульністю (постанова РНК УСРР від 11.06.1921). *Збірник узаконень та розпоряджень робітничоселянського уряду України за 1921 р.* № 11. Стаття 293.

95. Про утворення округової опікунської Ради. *Держархів Вінницької обл.* Ф.Р-256. Оп.1. Спр. 92. Арк. 774.

96. *Радянська Волинь.* 1925. № 108.

97. Реутова А. Д. Ликвидация массовой детской беспризорности в 1921–1935 гг. (на материалах Верхневолжья): автореф. дис. ... канд. ист. наук. Иваново, 2004. 28 с.

98. *Робітнича газета*. 1928. № 12.

99. *Робітнича газета*. 1928. № 49.

100. *Робітнича газета*. 1928. № 56.

101. *Робітнича газета*. 1928. № 57.

102. *Робітнича газета*. 1929. № 40.

103. *Робітнича газета*. 1930. № 50.

104. *Робітниче-селянська правда*. 1924. № 185.

105. Романова П.В., Ярская-Смирнова Е.Р. Советская социальная политика 1920–1930-х годов: идеология и повседневность. Москва: ООО «Вариант», 2007. 432 с.

106. *Селянська правда*. 1923. № 145.

107. *Селянська правда*. 1923. № 92.

108. Сербин Р. Голод 1921–1923 і українська преса в Канаді / Матеріали упорядкував і зредагував Роман Сербин. Торонто; Київ, 1992. 704 с.

109. Скубій І. Матеріальний світ дитинства та дитячі товари в радянському споживанні в 1920–1930-ті роки. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2017. Вип. 22. С. 152–163.

110. Синявский А. Д. Основы советской цивилизации. Москва: Аграф, 2002. 464 с.

111. Сомов В. А., Сомова Д. В. Детство 1930-х: советская политика в области воспитания подрастающего поколения. *Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского*. 2013. № 4–3. С. 121–127.

112. Тріпутіна Н. П. Дитяча безпритульність та боротьба з нею у житті українського суспільства 20-х рр. ХХ ст. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна*. Сер.: Історія. 2011. № 982, Вип. 44. С. 161–174.

113. Тріпутіна Н. П. Дитячий будинок: від ідеї до її втілення (20-ті роки XX століття). *Історична пам'ять*. 2011. № 1. С. 53–64

114. Тупальська О.А., Сапицька О.М. Дитяча безпритульність в Україні (1917-1930-ті рр.). *Історичні записки: Збірник наукових праць*. 2012. Вип. 33. С. 195–200.).

115. Фицпатрик Ш. Повседневный сталинизм. Социальная история Советской России в 30-е годы: город. Москва: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН); Фонд Первого Президента России Б. Н. Ельцина, 2008. 336 с.

116. Харук Т. Я. Становлення закладів соціального виховання в Україні: історичний аспект. *Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна»*. 2012. № 5. С. 211–214.

117. Хиллиг Г. А. С. Макаренко и В. А. Балицкий. Два соратника на службе украинского ГПУ. *Культура народов Причерноморья*. 2005. № 62. С. 65–67.

118. *Червоне село*. 1922. № 4.

119. *Червоне село*. 1922. № 6.

120. *Червоний край*. 1924. № 149.

121. *Червоний край*. 1924. № 167.

122. *Червоний край*. 1924. № 184.

123. *Червоний край*. 1924. № 189.

124. *Червоний край*. 1925. № 42.

125. *Червоний край*. 1925. № 67.

126. *Червоний степ*. 1924. № 28.

127. *Червоний шлях* (Єлисаветград). 1924. № 249.

128. Шевцов А.Г., Черненко Т.В. Історичні аспекти становлення системи виховання та навчання дітей з порушеннями функцій опорно-рухового апарату в Україні. *Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабілітології: збірник тез доповідей III Міжнародної науково-практичної*

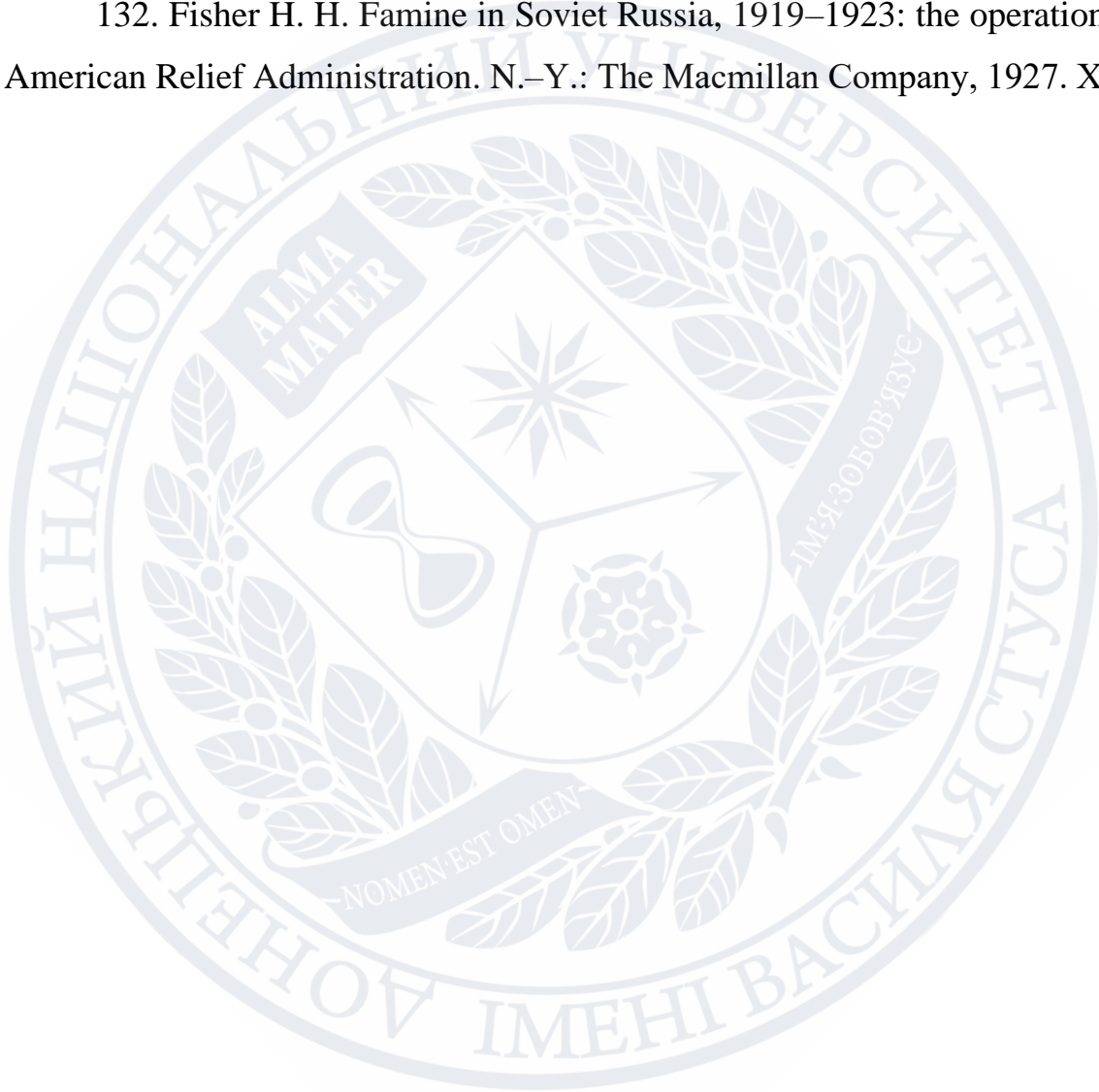
конференції. Запоріжжя: Вид-во Хортицької національної академії, 2019. С.11-15. 2.

129. *Шлях революції*. 1924. № 32.

130. Яковлев Б. Концентрационные лагеря СССР. Мюнхен, 1955. 256 с.

131. Ball A. M. And now my soul is hardened: Abandoned children in Soviet Russia, 1918–1930. Univ. of California Press, 1994. 335 p.

132. Fisher H. H. Famine in Soviet Russia, 1919–1923: the operations of the American Relief Administration. N.–Y.: The Macmillan Company, 1927. X+609 p.



ДОДАТКИ

Додаток А

Радянські плакати



Рисунок А.1. Плакат «Не бий дитину- це затримує її розвиток та шкодить її характеру», 1929 р.



Рисунок А.2. Плакат «Ніж дітей сварити й бити, краще книгу їм купити», 1928 р.

Додаток Б

Продукти харчування для дитбудинків Поділля, які були надані місцевими промисловими підприємствами та установами, 1922 р. [77].

№	Продукти	Пуди	Кілограми
1.	Мука 1-го сорту	16 пудів 30 ф.	275,6988 кг
2.	Мука 2-го сорту	97 п. 34 ф.	1604,3521 кг
3.	Мука житня	543 п.37 ф.	8911,4929 кг
4.	Мука гречана	6 п. 20 ф.	107,35595 кг
5.	Сало	1 03 п. 29 ф.	1700,3642 кг
6.	М'ясо	228 п.38 ф.	3752,0365 кг
7.	Цукор	41 п.32 ф.	686,123 кг
8.	Сіль	75 п. 16 ф.	1235,80748 кг
9.	Крупа пшонна	33 п.	540,563 кг
10.	Крупа манна	36 п. 25ф.	601,0448 кг
11.	Крупа кукурудзяна	95 п. 31 ф.	1570,2314 кг
12.	Крупа гречана	40 п. 2 ф.	656,134185 кг
13.	Крупа ячмінна	45 п. 22 ф.	747,11003 кг
14.	Жито	934 п. 20 ф.	15308,63185 кг
15.	Пшениця	44 п. 3 ф.	722,11078 кг
16.	Гречка	39 п. 29 ф.	652,0012 кг
17.	Ячмінь	20 п.	327,614 кг
18.	Овес	6 п. 10 ф.	102,82002 кг
19.	Мішанка	22 п.	360,375 кг
20.	Горох	17 п.	278,472 кг
21.	Фасоль	26 п. 35 ф.	441,7737 кг
22.	Олія	2 п. 31 ф.	46,8228 кг

23.	М'ясо свиняче	36 п.	589,705 кг
24.	Картопля	145 п. 5ф.	2377,46796 кг
25.	Повідло	3п.	49,1221 кг
26.	Просо	3 п. 5 ф.	51,41006 кг
27.	Сірники	241 кор.	
28.	Крупа пшенична	15 п.4ф.	247,52437 кг
29.	Печений хліб	23 п.	376,756 кг
30.	М'ясо рогатої худоби	72 п.	1179,41 кг

